

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ ТА
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

КИЇВ – 2020

УДК 1:371.214.114: 378.4.

У навчально-методичному посібникові подано короткий зміст лекцій, плани семінарських занять, питання та завдання для самостійної роботи, тематику рефератів за змістом семінару та літературу до нього, а також орієнтовні питання та тестові завдання до іспиту з курсу «Філософія». Наявність філософського словника має полегшити засвоєння базових знань та понять даного курсу.

Для студентів спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Рекомендовано вченою радою Гуманітарно-педагогічного факультету НУБіП України

Укладачі: канд. філос. наук, доц. І.М. Савицька
канд. філос. наук, доц. О.Д. Лаута
канд. філос. наук, доц. С.М. Гейко

Рецензенти: док. філос. наук, проф. І.Г. Немчинов
канд. філос. наук, доц. Т.В. Горбатюк

Навчальне видання

Філософія

Навчально-методичний посібник

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ	
ІЗ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ	»6
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»	7
Модуль 1.Тема 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ, ЗМІСТ ТА	
ФУНКЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ	7
1.1. Світогляд, його структура, функції, історичні типи	7
1.2. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та	
класифікація дисциплін	9
1.3. Історико-філософський процес	11
Тема 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СВІТУ	12
1. Проблема виникнення філософії. Східний і західний	
способи філософування	12
2. Філософія античного світу	13
Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО	
СУСПІЛЬСТВА ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ	18
1. Основні ідеї та принципи середньовічної філософії	18
2. Основні етапи розвитку середньовічної філософії	19
3. Філософія доби Відродження	20
Тема 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА	
ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА	21
4.1. Емпіричний напрям у філософії Нового часу	21
4.2. Раціоналістичний напрям у філософії Нового часу	26
4.3. Філософія доби Просвітництва	28
Тема 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ	30
5.1. Критична філософія І. Канта	30
5.2. Філософська система Г. Гегеля	32
5.3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха	34
5.4. Марксизм	35
Тема 6. ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ	
ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	37
6.1. Особливості та основні етапи розвитку української	
філософської думки	37
6.2. Філософська культура Давньої Русі	38
6.3. Філософська культура українського бароко	39
6.4. Філософська система Г. С. Сковороди	41
6.5. Класична українська філософія	42
6.6. Філософія в Радянській Україні	43
6.7. Філософія в українській діаспорі в 1920-1980 рр.	44
Тема 7. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ	45

7.1. Розуміння сучасної світової філософії.	45
7.2. Позитивізм. Неопозитивізм і постпозитивізм	46
7.3. «Філософія життя»	48
7.4. Фрейдизм та неофрейдизм	50
7.5. Екзистенціально-антропологічні напрямки	51
7.6. Герменевтика	54
7.7. Феноменологія	55
7.8. Структуралізм	55
7.9. Філософія доби Постмодерну	56
Модуль 2. Тема 8. ОНТОЛОГІЯ	57
8.1. Буття: проблеми, концепції, форми	57
8.2. Матерія і рух. Простір і час	59
8.3. Свідомість як ідеальне буття	61
Тема 9. ГНОСЕОЛОГІЯ	63
9.1. Пізнання як предмет філософського аналізу	63
9.2. Істина і знання	65
9.3. Наука і наукове пізнання	66
9.4. Діалектика як теорія і як метод	69
Модуль 3. Тема 10. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ	71
10.1. Філософська антропологія як розділ філософського знання	71
10.2. Основні філософські підходи до сенсожиттєвих пошуків	71
10.3. Основні філософські підходи до сутності людини	72
Тема 11. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	75
11.1. Основні сфери і проблеми суспільного життя, їх характеристика	75
11.2. Людина в суспільній системі: індивід, індивідуальність, особистість	77
11.3. Філософія історії. Основні теорії історико-культурного процесу	78
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПЛАНИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ПО ФІЛОСОФІЇ	80
ПИТАННЯ ТА ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	87
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ ДО ЕКЗАМЕНУ	90
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ	92
СПИСОК ОСНОВНОЇ І ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	96
СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ	98

ПЕРЕДМОВА

В сучасних умовах життя суспільства в системі гуманітарної підготовки студентів відбуваються модернізаційні перетворення, спрямовані на удосконалення духовного та діяльнісного розвитку особистості, піднесення як загального, так і специфікованого рівня освіченості й культури.

Дисципліна "Філософія" розрахована на викладання студентам вищих навчальних закладів освіти III - IV рівнів акредитації, які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалавра, спеціаліста і магістра на заочному відділенні.

Головне завдання в процесі викладання філософії полягає в тому, щоб шляхом ознайомлення студентів із основними проблемами буття природи, людини, суспільства сприяти формуванню їх соціально - гуманістичної орієнтації.

Вивчаючи філософію, студенти повинні:

- осягнути значення філософії для розвитку особистої духовності;
- зрозуміти певну залежність професійної культури від загальної культури, до якої входить філософія;
- виробити навички самостійних роздумів із вирішення смисло-життєвих проблем;

У результаті вивчення курсу студент повинен:

- знати основні теоретичні положення філософії;
- визначати фундаментальні філософські категорії зі сфер онтології, гносеології, праксеології, аксіології, філософської антропології, соціальної філософії;
- орієнтуватися в першоджерелах та основній сучасній філософській літературі;
- вміти синтезувати набуті знання із фахових та гуманітарних дисциплін у цілісне світосприйняття;
- зформувати власну позицію щодо актуальних проблем сьогодення.

Запропонований практикум має дати студентам:

- цілісний виклад основних проблем філософії на рівні об'єктивного сучасного бачення світу та місця людини в ньому;
- ознайомити з наявними філософськими концепціями в їх поліфонічному і плюралістичному звучанні, що допомагає альтернативному сприйняттю і осмисленню буття та формує сучасні ціннісно-ідеальні позиції особистості.

Вивчення передбачає опрацювання студентами філософської літератури, написання рефератів, складання конспектів лекцій, участь у роботі студентських наукових конференцій, гуртків, семінарів, «круглих столів», дискусій, виконання творчих завдань, пов'язаних з реалізацією модульно-рейтингової системи навчання.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ІЗ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»

З метою інтенсифікації процесу навчання, удосконалення контролю за засвоєнням матеріалу, доцільно використовувати самостійне вивчення навчального курсу.

Починати вивчення кожної окремої теми радимо з ознайомлення з планом та ключовими питаннями.

Головним джерелом для вивчення теми мають бути рекомендовані основні навчальні підручники, навчально-методичні посібники, методичні вказівки та конспект лекцій, а також додаткова література.

Навчальний матеріал слід уважно прочитати, законспектувати, дати відповіді на питання для самоконтролю.

Рекомендуємо скласти словничок ключових та невідомих понять, що зустрілися при вивченні матеріалу. Також доречно зробити словник персоналій. Це сприятиме кращому засвоєнню матеріалу.

Звертаємо увагу, що вивчення кожної наступної теми обов'язково передбачає ґрунтовне засвоєння попереднього матеріалу. Якщо студент стикається зі складнощами розуміння матеріалу, то радимо застосовувати логічну процедуру аналізу – розбиття проблеми на складові елементи. Після вивчення окремих частин матеріалу, необхідно синтезувати вивчений матеріал та оцінити проблему в її цілісності. Важливим є також дотримання логічної послідовності при засвоєнні теми.

Специфічною формою самостійного вивчення теми є написання рефератів. Реферат – це самостійна письмова праця студента, що має засвідчити знання основної новітньої літератури за темою, а також вміння викладати її зміст. Теми рефератів та пропонована література містяться у даному посібнику, а план реферату узгоджується з викладачем.

Сприятиме засвоєнню тем відповіді на питання та тести для самоконтролю.

При підготовці до екзамену рекомендуємо звернути ретельну увагу на питання та тестові завдання, що містяться в даному посібнику.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»

МОДУЛЬ 1.

Тема 1. Філософія, її призначення, зміст та функції в суспільстві

План

1.1. Світогляд, його структура, функції, історичні типи

1.2. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та класифікація дисциплін

1.3. Історико-філософський процес.

Ключові поняття й терміни: аксіологія, етика, естетика, ідеалізм, історія філософії, матеріалізм, світогляд, філософія, філософія історії, філософування.

1.1. Світогляд, його структура, функції, історичні типи

Вивчення філософії як особливої галузі людського знання та інтелектуальної діяльності ми починаємо з поняття «світогляд».

В суспільній історії виникають особливі напрями духовного життя, спрямовані на вироблення засад людського життєвого самоутвердження. Ці напрями формують те, що за усталеною термінологією (з подачі німецького філософа І. Канта) називається світоглядом. Саме світогляд, як свідчить про це вже саме слово, включає у себе не той світ, про який ведуть розмову астрономи та фізики, а той, в якому живе людина і який ми можемо назвати світом людини (або людським універсумом).

Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце в світі та своє життєве призначення.

Звідси випливає те, що світогляд ніби синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, таких як знання, бажання, інтуїція, віра, надія, життєві мотиви, мета тощо. Складовими світогляду постають: погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи.

За своїми функціями світогляд постає такою формою духовного освоєння світу, яка покликана:

- розтлумачити людині світ, описати його доступною, зрозумілою мовою (функція тлумачення, розуміння світу);
- щоб орієнтуватися у світі, потрібно ще й оцінити світ: відповісти на запитання, яким він є для людини (оцінювальна/аксіологічна функція);
- дати певні практичні настанови щодо світу і буття людини в ньому, дати відповіді на питання як жити людині в світі (праксеологічна функція).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані, зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляли та уявляють собі і світ, і себе самих, що зумовлює типологізацію світогляду.

Типологія світогляду це не просте перерахування його можливих видів, а, перш за все, виділення типових ознак, за якими та на основі яких пізніше здійснюється класифікація основних видів світогляду. Тобто, типологія постає у порівнянні з простим переліком більш містким та логічно виправданим способом ознайомлення зі світоглядом з метою його подальшого докладнішого вивчення.

Світогляд прийнято класифікувати на основі різних спільних ознак.

- Як світорозуміння світогляд може бути раціоналістичним та ірраціоналістичним.
- З аксіологічної точки зору світогляди поділяють на оптимістичні й песимістичні, гуманні та антигуманні.
- За носієм – індивідуальний, колективний, груповий, національний тощо.
- За історичними епохами – архаїчний, античний, середньовічний, ренесансний, світогляд ХХ ст.
- За рівнем світобачення та усвідомлення бувають усвідомлений, неусвідомлений, буденний, сформований на засадах наукових знань, філософський тощо.
- За будовою розрізняють світогляд цілісний, фрагментарний, внутрішньо злагоджений, суперечливий.
- За ступенем адекватності сприйняття дійсності – реалістичний, фантастичний, викривлений, адекватний дійсності.
- За ставленням до визнання існування вищих сутностей – релігійний, скептичний, агностичний, атеїстичний.
- Історично склалися 3 типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський (міфологія, релігія, філософія).

Перший тип – міфологічний світогляд – формується на ранніх етапах розвитку суспільства, є першою спробою людини пояснити походження та устрій світу, появу на землі людей та тварин, причини стихійних явищ природи, визначити своє місце в світі.

Міфологія (від грецьких слів: перекази, оповіді, слово, учення) – розповіді або переповідання про богів, першопредків, початкові події світу тощо. Це фантастичне відображення дійсності у вигляді чуттєво-наочних уявлень. На перший погляд здається, що міфи – це казки, щось вигадане, фантастичне. Проте для давньої, архаїчної людини міф був єдиною та всеохоплюючою формою світосприйняття.

Основні риси:

- найпершою особливістю міфологічної свідомості був її синкретизм – «злиття всього з усім». В міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, наявне від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра тощо;
- колективний (родовий) характер – суб'єктом-носієм міфу є рід з якого ще не виокремилась особа;
- образне сприйняття світу – спосіб розуміння того часу заснований не на законах логічного мислення, а на законах уяви, фантазій;
- антропосоціоморфізм – уявлення про світ у ті часи формуються за аналогією з людським існуванням, на світ переносяться властивості людини і родового суспільства;
- одухотворення і персоніфікація всього сущого – людина сприймала природне життя як існування живого організму, населеного демонами, духами, богами.

Міфологія мала велике значення на духовне життя людства. Так, з міфу виділилися такі сфери духовної діяльності, як мистецтво, релігія, фольклор, філософія, етичні норми та правила, правові уявлення та раціональні знання (пранаука).

Релігійний світогляд виникає у період розпаду общинно-родового суспільства, як засіб соціального контролю за поведінкою особи після того, як

вона виокремилася з роду. Він проходить свої ступені зрілості, зв'язані з переходом від язичництва, релігійно-міфологічних уявлень та етнічних (національних) релігій до формування релігій світових.

Релігійний світогляд, так само як і міфологія, є фантастичним відображенням дійсності. Але відрізняється від міфології вірою в існування надприродних сил та їх вирішальну роль у світобудові та житті людей. (Міфічного образ є достовірним та не потребує віри).

Так, релігійна свідомість подвоює світ на поцейбічний, «земний», що сприймається органами відчуттів і потойбічний, «небесний» надприродний, надчуттєвий. (У міфі людина не виокремлює себе з природи, боги мешкають у «земному» світі, спілкуються з людьми).

Отже, релігійний світогляд, який є фантастичним відображенням дійсності, базується на вірі у надприродні, неземні сили, узагальнює багатовіковий досвід людства, а також включає загальнолюдські норми та принципи, ідеї добра та справедливості, що мають свій вплив на мораль сучасного суспільства.

Суттєво новим типом постає філософський світогляд. Філософія виникла водночас із релігією. Носієм філософського світогляду також є особа. Від попередніх типів світогляду він успадкував їх світоглядний характер, всю сукупність питань про походження світу, його будову, місце людини в світі тощо. Принципова відмінність філософського світогляду від попередніх типів полягає в тому, що він заснований на розумі, тоді як релігія на вірі, міфологія – на страхі. По-друге, релігія та міфологія оперують чуттєвими образами, філософія, за допомогою спеціальних засобів раціонального осягнення світу, – системи понять та категорій, методів логічної аргументації та доведення. І нарешті, філософія цілком позбавлена функції та засобів соціального контролю. (Міфологію та релігію індивід приймає в готовому вигляді, часто несвідомо і примусово, особиста творчість при цьому відсутня). Філософія є справою особи, вона ґрунтується на засадах свободи.

Розглянуті характеристики та різновиди світогляду дозволяють помітити, що філософія постає певним видом світогляду. У наведених вище класифікаціях філософія фігурує як світогляд певного рівня, а це значить, що, хоча всі люди мають світогляд, проте далеко не кожна людина прилучена до філософії і, відповідно, не кожна людина виходить на її рівень у своїх світоглядних орієнтуваннях. Рівень, на якому розгортається філософське осмислення світу і людини, називається теоретичним.

1.2. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та класифікація дисциплін

Назва філософія походить від двох грецьких слів – філос (любов) і софія (мудрість), отже, дослівно філософія – це «любов до мудрості». У найпростішому визначенні

Філософія – це система теоретичних поглядів на світ у цілому і місце людини в ньому.

Тому іноді кажуть, що філософія цікавиться всім. Проте, насправді, предмет філософії, коло філософських проблем, чітко структурований. Умовно в ньому можна виділити три основні частини: 1) навколишній природний світ; 2) суспільство; 3) внутрішній світ людини. Неважко здогадатися, що всі вони взаємопов'язані.

Ознаки філософії. Можна назвати ще декілька ознак філософії, які роблять її дуже специфічною, ні на що інше не схожою сферою духовної діяльності людини:

1. Теоретичність – упорядкованість, системність філософського знання. Філософія використовує особливу термінологію, яка складається зі спеціальних понять (наприклад, субстанція, буття, матерія). Філософські міркування мають бути аргументовані, захищені доказами.

2. Загальнозначущість, тобто спрямованість на розв'язання таких проблем, стосуються не окремих осіб, а людства в цілому, кожної людини як представника людського роду.

3. Вічність. Проблеми, поставлені у центрі філософських роздумів, актуальні не лише в якийсь окремий історичний період, а в усі часи й для всіх народів.

4. Первинність. Тільки відповівши самому собі на запитання: хто така людина, хто я такий у цьому світі, можна успішно розв'язувати конкретні життєві проблеми (здобувати освіту, створювати родину, дбати про матеріальний добробут тощо).

5. Універсалізм – намагання виявити найзагальніші закономірності в житті природи і суспільства. Попри все мінливе розмаїття речей і процесів, філософія шукає в навколишньому світі єдину, стійку першооснову.

6. Критичність і рефлексивність. Філософському мисленню властива вимога не приймати беззастережно жодну готову думку, жодну традицію. Філософія сумнівається і в тому, що на рівні здорового глузду видається чимось беззаперечним. Але ця критичність – не самоціль філософії, не прагнення зруйнувати встановлений порядок речей; вона є початковим моментом рефлексії – вдумливого пошуку ясних і точних підвалин, на яких можна будувати світогляд.

Структура філософії. До основних філософських дисциплін належать:

- онтологія, яка досліджує світ у цілому та його буття. На ранніх етапах існування філософії, коли ще не було достеменних наукових знань про світ, онтологія уявлялась як метафізика – вчення про ідеальні, надчуттєві основи буття. Згодом набула поширення натурфілософія – філософія природи;
- гносеологія (епістемологія) – розділ філософії, який вивчає шляхи, можливості, способи та результати процесу пізнання;
- етика – вчення про мораль;
- естетика – вчення про прекрасне;
- аксіологія – вчення про цінності;
- соціальна філософія та філософія історій – розділи філософії, які вивчають людське суспільство, його устрій, основні закони історичного розвитку, місце і роль людини в суспільстві;
- логіка – розділ філософії, який досліджує структури і форми правильного мислення;
- філософська антропологія – вчення про людину;
- історія філософії простежує шлях виникнення, становлення та функціонування самої філософії, встановлює її основні тенденції її розвитку.

Завдяки постійній мінливості своєї структури філософія виявляється здатною відповідати актуальним потребам сьогодення, виконувати вкрай важливі для людини та суспільства функції.

Функції філософії. Основні функції філософії такі:

- Світоглядна функція. Філософія допомагає людині шукати сенс життя. Щоправда, від філософії не варто чекати остаточних відповідей на запитання «для чого я живу?», адже у філософії важливим є не стільки кінцевий результат, скільки сам процес пошуку. За допомогою філософії кожен може швидше адаптуватися до життєвих обставин, які в нашому складному світі змінюються з карколомною швидкістю.
- Методологічна функція. Філософія моделює основні напрями і принципи пізнання світу. Принципи філософії не є настільки точними, як закони науки, однак саме філософія встановлює ті межі, в яких розвивається наука. Філософія ж підсумовує результати діяльності науки, вписує їх у загальну картину світу.
- Аксиологічна функція. Філософія обґрунтовує всі ті цінності, високі гуманістичні ідеали, що їх людство виробило, а точніше – вистраждало у складному процесі розв'язання проблем і протиріч минулого та сучасності.

Тож, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства, філософія, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає («не переступайте межі загальнолюдських цінностей, бо це шлях у нікуди»), а з іншого – пропонує («спирайтеся на нагромаджуваний віками світоглядний, пізнавальний, методологічний та інший арсенал, збагачайте його, щоб гідно відповісти на виклики сьогодення»).

1.3. Історико-філософський процес

Від давнини до сучасності триває процес розвитку філософської думки – історико-філософський процес. Прогрес філософських знань здебільшого відбувається не у вигляді появи відокремлених у просторі та часі вчень великих мислителів – він є результатом поєднання певних тенденцій.

Основними ланками історико-філософського процесу є:

- учення певного мислителя з тієї чи іншої проблеми;
- система певного мислителя – сукупність принципів, якими пояснюються і людина, і суспільство, і природа;
- філософська школа, яка об'єднує філософів навколо певної системи;
- течія та напрям – сукупність схожих підходів до розв'язання найпринциповіших філософських питань.

Автором класичного підходу до сутності історико-філософського процесу є великий німецький філософ XIX ст. Г. Гегель. На думку Гегеля, у кожен момент свого розвитку філософія орієнтована на розв'язання найбільш пекучих для свого часу суспільних проблем. Водночас уся історія філософії є послідовним наближенням до пізнання Абсолюту – найвищої першооснови всього існуючого.

Основні принципи сучасного підходу до історико-філософського процесу значною мірою відрізняються від позиції Г. Гегеля і базуються на таких основних засадах:

- плюралістичність, себто множинність філософських систем є невіддільною властивістю філософії, оскільки винайти загальновизнаний, правильний для всіх спосіб розв'язання філософських завдань просто неможливо;

- особистісний ракурс: особисті роздуми окремої людини над унікальністю і сенсом своєї присутності у світі (філософування) стають важливішими, ніж якісь спеціальні дослідження професійних філософів у навчальних закладах або науково-дослідних установах;
- паралельність: немає єдиної магістральної лінії розвитку філософії – її розвиток відбувається шляхом взаємозбагачення різних національних філософій.

Разом із цим, що ближче до сучасності, то помітнішим стає подрібнення, зменшення масштабу філософських проблем. У другій половині XX ст. узагалі почалися розмови про ситуацію «кінця філософії» або навіть її «смерті». Однак доречніше казати про радикальну видозміну філософії порівняно з її традиційним, усталеним виглядом.

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СВІТУ

План.

- 1. Проблема виникнення філософії. Східний і західний способи філософування**
- 2. Філософія античного світу**

Ключові поняття й терміни: атомісти, елеати, епікурейці, космоцентризм, мікрокосм і макрокосм, релятивізм, софісти, стоїки.

2.1. Проблема виникнення філософії. східний і західний способи філософування

Виникнення філософії. Іноді зустрічається точка зору, що поява філософії є своєрідним дивом – настільки неочікувано вона виникає і настільки різуче відрізняється від панівного на той час релігійно-міфологічного світогляду. Можливо, людям давньої епохи філософське знання про світ і справді уявлялося як священне і надприродне. Проте, згідно з сучасними підходами, треба казати, що виникнення філософії було закономірним явищем і мало низку передумов:

- духовні передумови: зростання рівня розвитку людини, насамперед рівня її мислення;
- політичні передумови: встановлення демократичного суспільного устрою, що дозволив людині усвідомити себе як особистість (ідеться зокрема про Стародавню Грецію);
- соціально-економічні передумови: 1) відокремлення розумової праці від фізичної, поява вільного часу для філософських роздумів; 2) класова боротьба і поява нових суспільних сил, що протистояли тим верствам населення, які обґрунтовували своє привілейоване соціальне становище походженням від богів або героїв.

Щоб детальніше висвітлити проблему виникнення філософії, треба відповісти на кілька уточнюючих запитань:

Коли виникла філософія? Антична філософія, яку більшість дослідників розглядають як праматір усієї європейської філософії, виникла приблизно в середині I тисячоліття до н. е. Перша відома нам давньогрецька філософська

школа утворилася в місті Мілеті у VI ст. до н. е. Те, що існувало раніше, прийнято називати протофілософією або передфілософією.

Де виникла філософія? Хоча, говорячи про початки філософії, найчастіше згадують передусім Давню Грецію, на момент виникнення видатні філософські вчення вже з'явилися й у Стародавній Індії та Стародавньому Китаї.

Чому виникла філософія? Тому що людське мислення і культура підносяться на вищий щабель.

Навіщо виникла філософія? Нове суспільство потребує нову картину світу, і філософія виникає, щоб задовольнити цю потребу.

З чого виникає філософія? Найчастіше кажуть, що філософія виникає на основі міфології та зачатків наук. Згідно з деякими підрахунками, 90 % усіх міфів за змістом були пов'язані з релігією, розкривали ті чи інші релігійні уявлення і лише 10 % пояснювали походження тих чи інших явищ у природний спосіб.

Як виникла філософія? Філософія виникає як своєрідне «розчаклування світу». На зміну конкретно-чуттєвому сприйняттю світу приходить абстрактно-логічне мислення. Надприродні пояснення заміщуються пошуком природних причин явищ та подій. Місце голосливих категоричних тверджень чи простих описів заступають теоретичні міркування про першооснову всього існуючого, при цьому необхідною стає аргументація, доведення авторської точки зору.

Способи філософування. Оскільки західна й східна культурні традиції суттєво різняться між собою, доречно казати про різницю між західним і східним способами філософування. Пропонуємо щодо цього невеличку порівняльну таблицю:

Східний спосіб філософування

Зовнішній світ людини, світ матеріальних об'єктів) часто розглядається як «несправжній», як ілюзія людської свідомості

Серед розділів філософського знання більшого розвитку набувають етика і соціальна філософія

Філософ може працювати, перебувати на державній службі (Конфуцій), заняття філософією не є джерелом його прибутків.

Західний спосіб філософування

Зовнішньому світові віддається перевага над внутрішнім світом, а сама людина часто розглядається як інструмент, покликаний свідчити про гармонію і досконалість Всесвіту

Серед розділів філософського знання домінують онтологія і гносеологія

Філософ – унікальна людина, яка володіє справжнім знанням світу. Філософ має право наставляти інших людей на шлях істини і може брати за це гроші.

2.2. Філософія античного світу

Періодизація. В античній філософії поєднується філософська думка Стародавньої Греції та Стародавнього Риму – від VI ст. до н. е. до VI ст. н.е. У Європі панує думка, що саме антична філософія є колискою європейського мислення, джерелом усієї європейської філософської культури.

У розвитку античної філософії традиційно виділяють такі основні етапи:

I етап (до V ст. до н. е.) – натурфілософський, або рання класика досократівський. Найяскравіші представники – мислителі Мілетської (Талес, Анаксимандр, Анаксимен) та Елейської шкіл (Ксенофан, Парменід та Зенон), Піфагор, Геракліт, Емпедокл, Анаксагор, давньогрецькі атомісти (Левкіпп та Демокріт);

II етап (V-VI ст. до н. е.) – класичний. З ним пов'язана діяльність Сократа, Платона, Арістотеля;

III етап (IV-II ст. до н. е.-VI ст. н. е.) – елліністично-римський. У цей час засновується багато філософських шкіл, серед яких значне місце посідають стоїцизм та скептицизм, поширюється також учення Епікура. Римська філософія здебільшого продовжує традиції грецької: вчення Епікура розвиває Лукрецій, вчення стоїків – Сенека, Марк Аврелій, Ціцерон. Набуває поширення неоплатонізм і містичні культи.

Космоцентризм. На будь-якому етапі свого розвитку, і в процесі вирішення будь-якої проблеми антична філософія являлася космоцентричною. Увесь світ вона називала Космосом, упорядкованою єдністю природи, людей і богів. Своє завдання бачила в тому, щоб проникнути розумом у внутрішній лад Космосу і відповідно до здобутого знання правильно побудувати людське життя, зробити його так само гармонійним і щасливим.

I етап. Досократична філософія. Учення перших античних філософів були пов'язані з пошуком першооснови світу.

Мілетська школа (Талес, Анаксимандр, Анаксимен) – одна з найперших у Стародавній Греції філософських шкіл. Її представники здебільшого уявляли першооснову буття у конкретно-речовій формі. Для Талеса такою першоречовиною була вода, для Анаксимена – повітря. Що ж до Анаксимандра, то він позначив первісний стан буття абстрактним поняттям апейрон: Апейрон Анаксимандра означає безмежжя, сповнене творчої сили, яка далі реалізується у створенні світу.

Піфагорійський союз – релігійно-філософська група, на чолі якої стояв Піфагор, автор відомої теореми. Піфагорійці вважали, що в основі усього сущого лежить число. Число в піфагорійців постає у двох іпостасях: це і конкретний матеріальний елемент, який, наче цеглина, є складовою буття, й ідеальне вираження певних математичних та геометричних пропорцій, притаманних Космосу.

Високий рівень абстрактності вчення Піфагора змушував грецьких філософів шукати зв'язків між абстракціями і життям. Сучасник Піфагора – Геракліт Ефеський використав ідеї своїх попередників для побудови цілісної філософської концепції, що поєднувала високий рівень абстрактних міркувань із наочністю. Світ для нього був упорядкованим Космосом, вічним, безкінечним універсальним законом – Логосом, образом і символом якого є вогонь. На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що весь час тече: «Усе тече, усе змінюється» або «У ту саму річку не можна ввійти двічі». Дійсно, річка постійно тече, і людина, що знову входить у її води, застає щось інше.

Елейська школа (Парменід, Зенон Елейський) характеризується суто абстрактним мисленням, запереченням чуттєво-просторового сприйняття дійсності. Буття і мислення тотожні – ось одна з головних ідей філософії Парменіда. Проблема буття і небуття він вирішував на користь буття: буття є, небуття немає, адже його неможливо помислити. Учень Парменіда Зенон Елейський є автором знаменитих апорій – парадоксальних тверджень, які дуже важко спростувати. Найвідомішою з них є апорія про стрілу: нам здається, що стріла летить, але насправді стверджував Зенон, вона перебуває у спокої, оскільки її політ є лише сумою точок, в яких стріла знаходиться по відношенню до самої себе в нерухомому стані, завжди займає однакове за розмірами місце в просторі.

Школа еволюціонізму. Розробив її ідеї Емпедокл, який вважав, що всі процеси світу можна пояснити через взаємодію чотирьох стихій, або елементів (вогонь, повітря, вода й земля), та двох сил протилежного спрямування (любов і ворожнеча). Любов та ворожнеча по чергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування або до досконалості (так виникають Космос і всі форми життя), або до розпаду (який неминучий після панування любові).

Школа ноології, або концепції всесвітнього розуму. Розробив її Анаксагор, на думку якого все, що існує, складається з частинок, які містять у собі всі якості та властивості світу, – із гомеомерій (частково подібних до всього). Тому ми й бачимо різноманітність світу. Але конкретне поєднання гомеомерій зумовлене дією світового розуму – Нуса, або Нооса; саме він постає мірою для усього сушого.

Атомісти (Левкіпп, Демокріт). Згідно з ученням атомістів і світ, і людина (її душа і тіло) складаються з атомів та порожнечі, причому порожнеча існує сама по собі, вона також потрібна для того, щоб бути ареною для взаємодії атомів. Атом дослівно означає «неподільний»; за Демокрітом, атоми – це найдрібніші матеріальні частинки, вони існують, але настільки малі, що ми не можемо їх бачити.

II етап. Софісти. У IV ст. до н. е. софісти (Протагор, Горгій) і Сократ перенесли центр уваги з природи на людину. Тим самим вони здійснили так званий антропологічний поворот у філософії. Центр філософської уваги було перенесено з космосу (макрокосм) на людину (мікрокосм). Тому головною рисою цього періоду стає антропоцентризм – принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Сократ. Зовсім в іншій площині знаходилися підвалини етичних принципів великого античного мудреця Сократа (приблизно 470-399 до н. е.). Головною цінністю Сократ проголошував знання, а своїм головним завданням – навчити людину правильно жити.

Для досягнення своєї мети Сократ користувався діалектикою в античному розумінні цього слова – вмінням вести бесіду, логічно дискутувати. Сократ уважав: перш ніж пізнати щось, треба збагнути, що нічого не знаєш. «Я знаю, що нічого не знаю. Тому я мудріший за тих, які вважають, що знають усе», – заявляв Сократ. Далі Сократ пропонував універсальну пораду: «Пізнай самого себе!» й уточнював цю свою наріжну думку: «...знання себе дає людям дуже багато благ, а омана щодо себе – дуже приносить нещастя. Хто знає себе, той знає, що для нього корисно, і ясно розуміє, що він може й чого не може.

Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби й живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя».

Платон. Великий давньогрецький мудрець Платон (428-347 рр. до н. е.) був учнем Сократа. Можливо, під враженням від трагічної долі свого наставника Платон обстоював думку про те, що ідея є первинною відносно світу речей. Ідеї – це безтілесні сутності, що перебувають поза матеріальним світом, незалежні від нього, об'єктивні; ідеї становлять свій власний світ – світ ідеального буття. Ідея постає взірцем, еталоном, нормою, ідеалом для великої групи конкретних матеріальних речей. Матерія є позбавленою самостійних якостей, пасивною основою речей. І самі речі навколишнього світу, оскільки вони втілені в матерії, є ніби «спрощеними», недосконалими; вони, за Платоном, – лише бліді копії своїх ідей, лише тіні ідеальної, справжньої реальності. Оскільки ідеї перебувають поза матеріальним світом, людський зір змушений завжди споглядати лише їх проєкції, тобто тіні. Тому в знаменитому діалозі «Держава» античний мислитель порівнював звичайний земний світ із печерою, а людей – із його бранцями. У Платоновій ієрархії ідей вище над усе стоїть ідея краси та добра – досконала, незмінна, вічна.

Платон – автор оригінальної соціальної утопії, за якою теорія ідеальної держави узгоджується з його вченням про душу. Держава, за Платоном, має складатися з трьох ключових класів: 1) виробники матеріальних благ, тобто ремісники та селяни (відповідає спраглий компонент душі); 2) воїни – захисники держави (відповідає запеклий компонент душі); 3) правителі-філософи, які єдині мають право управляти державою (відповідає розумний компонент душі). Декілька разів Платон намагався через правителя Сіракуз у Сицилії втілити свої ідеї в життя, але марно – його навіть продали в рабство, звідки викупили учні.

Арістотель. Інший великий давньогрецький філософ Арістотель (384-322 до н. е.) усупереч Платонові стверджував, що основою буття є перша матерія, яка принципово не може бути визначена. Найпростішим визначенням цієї першої матерії постають основні стихії (вогнь, повітря, вода, земля), які є пасивним матеріалом буття у створенні речей. Утім, жодна матеріальна річ не може існувати без форми. Отже, усі матеріальні речі – оформлені, тобто є результатом взаємодії матерії та форми. Саме форма є тим рушієм, який обертає потенційне, можливе буття на буття актуальне, тобто реально існуюче.

Матерія та форма, за Арістотелем, складають (1) матеріальну та (2) формальну причини існування природних речей. До них він додає (3) рушійну, те, звідки бере свій початок річ, те, що її створює (наприклад, батько є причиною власної дитини); а також (4) цільову, те, задля чого річ існує (приміром, мета прогулянки – покращання здоров'я). Арістотель розпірковував і про Першодвигун, єдиний, вічний, неподільний, який спричинює рух усього на світі, залишаючись при цьому нерухомим.

Арістотель заклав теоретичні основи логіки як науки. Йому належить формування закону протиріччя (неможливо, щоб водночас були істинними і певне висловлювання, і його заперечення) та закону виключеного третього (з двох взаємо-протилежних суджень істинним може бути тільки одне).

Суперечка про те, хто має рацію – Платон чи Арістотель, – є вічною. Арістотеля вважають батьком західної науки, а Платона – фундатором ідеалізму, найвпливовішого напрямку в історії західної філософії.

III етап. Еллінізм. Поняття «еллінізм» походить від грецького слова «Еллада» – так древні греки називали свою батьківщину. Під еллінізмом розуміють період поширення грецької культури в районі Середземномор'я. Епоха еллінізму починається з походу Олександра Македонського на Схід, який широко розсунув межі еллінської культури. Олександр Македонський був учнем Арістотеля. Вважається, що саме він пробудив у ньому бажання досягти меж Ойкумени (у розумінні греків – населеного людьми Всесвіту). Після смерті Олександра Македонського його імперія розпалася на кілька царств, культура яких становила собою синтез грецької і місцевих східних культур. Згодом ці царства були захоплені Римом, тому пізній еллінізм виступив потрібним з'єднанням – грецького, римського і східного начал. Згодом до цього синтезу прилучається ще й християнство.

Можна виділити чотири головні течії філософії епохи еллінізму: скептицизм, стоїцизм, епікурейство, неоплатонізм.

Епікурейці. Засновник школи епікурців Епікур жив у 341-270 рр. до н.е. стверджували, що метою людського життя є атараксія, тобто безтурботний стан духу, свобода від душевних тривог і тілесних страждань. Досягнення цього стану вони бачили на шляхах вироблення раціональної життєвої позиції. Вона мала полягати в додержанні правильного ставлення до смерті, долі і богів, себто трьох найбільших бід, здатних відвернути людину від атараксії, а також розумного розмежування задовольень і втрат.

Перш за все, повчав Епікур, не слід боятися смерті: адже вона є тоді, коли нас нема, а ми є тоді, коли немає її. Певною мірою цей афористичний вислів справедливий: фізично людині неможливо перетнутися зі смертю, але здолати свій душевний страх перед нею важко, навіть за порадою Епікура. До богів Епікур радив ставитися підкреслено нейтрально. Спираючись на власне оригінальне бачення фізичного устрою Всесвіту, близьке до атомізму Демокріта, він повчав, що боги не мають такого вирішального впливу на перебіг світових подій, який їм приписують, тому їх легко задовольнити звичайними, традиційними жертвопринесеннями. Так само Епікур закликав не бути рабом Долі: і закономірність, і випадковість існують, але вони діють самі по собі, незалежно від того, поганою чи доброю власне є людина.

Стоїки. Представники впливової філософської школи стоїків (Зенон із Кітіона, Сенека, Епіктет і Марк Аврелій у Римі) вважали, що у світі панує безумовна необхідність, доля, фатум: час людського життя – мить; його сутність – довічна плинність; все, що належить тілу – потік, душі – видіння і дим. Від долі все одно не сховаєшся, адже великий лікар Гіпократ, хоча й вилікував незліченну кількість хворих, сам таки помер, Олександр Македонський і Гай Юлій Цезар знищили десятки тисяч своїх воїнів, зруйнували десятки міст, але й самі знайшли свою смерть. Тому треба «жити згідно з природою», тобто сприймати все, як є. Колись відомому стоїку Епіктету (II ст. н. е.) хтось поскаржився на перехожого, який його обляв. «Подякуй йому за те, що він тебе не побив», – розрадив філософ. «Та він ще й побив і поранив мене», – наполягав співрозмовник. Епіктет відразу відповів: «Подякуй долі, що він тебе не вбив!»

Скептики (грек Піррон із Еліди, римлянин Секст Емпірик) стверджують взаємозв'язок між утриманням від судження (епохе) і незворушністю (атараксією). А утримання від судження зумовлене можливістю мислити будь-яке протиріччя, марністю всяких зусиль пізнавати речі і досягати догматичної

віри у благо або зло. Нemoжливiсть достовiрного пiзнання впливає з вiдносностi людських органiв чуття, з нашої суб'єктивної позицiї, з необхiдностi вдаватися до безкiнечного регресу в пошуку причин або до порочного кола тощо.

Неоплатонiзм. Остання велика система античностi – неоплатонiзм, що поєднав космогонiчнi положення Платона з аристотелiвськими та стоїчними. Провiдна фігура – Плотiн. Суть його філософiї – сходження i спускання всього сущого до єдиного i вiд нього. Це єдине називається благом i повнотою, вiд нього виходить усяке буття i всяка краса (як свiтло вiд сонця). Через свою надповноту єдине виливається iз себе самого, що Плотiн називає «вiтканням» (еманацiєю). Вищi в iєрархiї буття рiвнi вiдбиваються в нижчих, єднiсть i повнота поступово втрачаються, аж поки не утворюється свiт матерiальних тiл.

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

План

- 1. Основні ідеї та принципи середньовічної філософії**
- 2. Основні етапи розвитку середньовічної філософії**
- 3. Філософія доби Відродження**

Ключові поняття й терміни: антропоцентризм, апологетика, гуманізм, провіденціалізм, пантеїзм, софістика, теоцентризм, утопія.

3.1. Основні ідеї та принципи середньовічної філософії

Середньовічна філософія виникла в епоху феодалізму (V-XIV ст.). Її головною особливістю є те, що вона тісно пов'язана з релігією, адже основні засади християнського вiровчення були водночас i базовими принципами філософії. Залежність філософії вiд релігії добре вiдбило поширене середньовічне уявлення про філософію як про «служницю теології». Справді, у середньовічній ієрархії знань найвищий щабель посідала теологія, тобто «наука про Бога», – систематизований виклад, обґрунтування i захист християнського вiровчення; за нею йшла філософія, покликана доказами розуму пояснювати догмати віри i поширювати їх у доступному вигляді серед віруючих. Найнижчий щабель у цій ієрархії посідали точні науки, «сім вільних мистецтв» (арифметика, геометрія, граматики, музика, риторика, астрономія, діалектика).

Основний принцип середньовічної і філософії – принцип теоцентризму, вiдповiдно до якого центром i основою свiту є Бог. На вiдмiну вiд античних уявлень про численних богiв як невидiмну частину космiчного ладу, Бог єдиний, вiн перебуває над свiтом (трансцендентний щодо нього) i вiдкривається віруючому з найбільшою повнотою в акті містичного осяяння, а не раціонального пізнання.

У сфері вчення про першопричини та буття свiту виходячи з принципу теоцентризму формувалася теорія креаціонізму – викладена у книзі Буття на перших сторінках Біблії. Згiдно iз засадами креаціонізму Бог створив свiт з нічого i понинi в кожен момент часу пiдтримує його iснування, роздiляючи зi створеним свiтом Свiй божественний атрибут – Буття.

У межах дослідження пізнавальної проблематики було висунуто теорію Одкровення, відповідно до якої всю можливу істину про світ Бог уже явив у Своїх творіннях, а людям залишається тільки правильно витлумачити цю істину.

Більшість середньовічних мислителів визнавала принцип гармонії розуму та віри, співіснування та взаємодоповнення тих істин, які можна досягнути розумом, і тих істин, у які можна тільки увірувати.

Згідно із середньовічним ученням про людину, вона створена Богом за Його власним образом і подобою (персоналізм).

Історію людського суспільства середньовічна філософія пояснювала теорією провіденціалізму, згідно з якою Бог наперед зумовив кінцеву долю світу, і світова історія розгортається відповідно до заздалегідь розробленого божественного плану.

3.2. Основні етапи розвитку середньовічної філософії

Середньовічна філософія почалася з так званої апологетики (I-III ст.), представники якої (Філон Александрійський, Оріген, Тертулліан) виступали з обґрунтуванням християнства, яке на той час тільки-но утверджувалося, та його захистом від тісно пов'язаної з «язичницьким» політеїзмом античної філософії. Цей захист часто включав у себе пошук в античній інтелектуальній спадщині таких ідей, які можна було б пристосувати до нового – християнського – світогляду.

У добу патристики (II-VIII ст.) так звані отці церкви – найавторитетніші християнські мислителі – формували у своїх творах визначальні принципи середньовічної християнсько-філософської думки. Одним із найвидатніших мислителів цього періоду і найвідомішим з «отців церкви» був Аврелій Августин (також відомий як Августин Блаженний) (354-430).

Наступний період розвитку середньовічної релігійної філософії дістав назву схоластики (VIII-XIV ст.) Основна ідея схоластики – раціональне обґрунтування релігійних догм логічними методами доведення. Найвидатнішим представником схоластики, безсумнівно, є Фома Аквінський (1225-1274), який у величезних за обсягом працях «Сума теології» та «Сума проти язичників» виступив як систематизатор теоретичної думки не тільки свого часу, але й західноєвропейського середньовіччя в цілому.

Кілька слів про найважливіші проблеми, над якими працювало не одне покоління середньовічних схоластів:

1. Проблема універсалій – співвідношення одиничного і загального, окремих речей і загальних понять про ці речі.

У спробах розв'язання цієї проблеми середньовічні мислителі поділилися на номіналістів та реалістів. Номіналісти вважали, що насправді існують лише окремі предмети (стіл, кінь, дерево), а загальні поняття – це тільки назви, породжені людським мисленням. Реалісти дотримувалися думки, що саме поняттям притаманна первинна реальність, і вони поширюють свої властивості на ті речі, які позначають.

2. Проблема доведення буття Божого.

У середні віки було сформульовано шість основних доведень буття Божого: перше належало теологові Ансельму Кентерберійському (XII ст.), решта – Фомі Аквінському.

Онтологічне доведення Ансельма Кентерберійського таке: Бог існує, оскільки в нашій душі існує поняття про Бога як про абсолютну істоту, тож це поняття мусило звідкись узятися. Німецький філософ І. Кант через кілька століть спростував це доведення, дотепно зазначивши: скільки б ми не уявляли сотню талерів у гаманці, наші фінансові статки від того анітрохи не збільшаться.

Доведення Фоми Аквінського:

- усе, що рухається, зрушується чимось іншим, такий ряд неможливо продовжувати до нескінченності, отже, першорухієм є Бог;
- неможливо, щоб щось було причиною самого себе, тож першопричиною є Бог;
- випадкове завжди залежить від необхідного, неодмінного, яке має, у свою чергу, свою неодмінність; перша неодмінність – це Бог;
- міри якостей, що йдуть одна за одною і мають місце в усьому, що існує, мусять передбачати і найвищу міру досконалості, якою є Бог;
- усе, що існує (навіть і те, що на перший погляд здається випадковим, некорисним) має свій сенс, мету і користь; отже, є істота, яка спрямовує всі природні речі до мети; цією істотою і є Бог.

Сучасна наука спростовує ці докази, стверджуючи, що причини всіх природних явищ треба шукати не зовні, а в них самих. Тому в сучасній мові слово «схоласт» стало ототожнюватися з безплідними, беззмістовними спекуляціями, формальним знанням, відірваним від життя.

3.3. Філософія доби Відродження

XV-XVI ст. в історії філософської думки прийнято називати епохою Відродження або Ренесансу (від фр. – відродження). Цей термін вживається для означення періоду відродження античної культури під впливом суттєвих перемін в соціально-економічному та духовному житті Західної Європи. Філософія епохи Відродження не є якимсь повторенням, копіюванням античної філософії, а суттєво відрізняється від неї. Вона, хоча і протиставляє себе середньовічній схоластиці, несе на собі відбиток середньовічної культури, і їй притаманні певні риси, що не властиві античності.

Антропоцентризм. Філософське мислення цього періоду прийнято називати антропоцентричним, в центрі уваги якого була людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в середні віки в основу брався Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Звідси – характерна риса світогляду епохи Відродження: орієнтація на мистецтво. Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною, то Відродження – епохою художньо-естетичною. Адже саме за допомогою мистецтва замальовується розмаїтий світ людського почуття та його величезна цінність. Саме людина з її тілесністю почуття вперше в епоху Відродження усвідомлюється і замальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Ідеалом людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність, а на культуру. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу. Отже, однією з характерних

рис епохи Відродження є також її гуманізм (від. лат. людяний) – принцип, відповідно до якого людина, її вільний творчий розвиток є вищою цінністю світобудови.

Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Людина відчуває таку самостійність, яку вона не мала ні в античності, ні в середньовіччі. Її сила, влада над усім існуючим і над самою собою не потребує ніяких зовнішніх сил – ні природи (античність), ні Бога (середні віки).

Значну роль в утвердженні нового погляду відіграли мислителі Відродження, що називалися в Італії гуманістами (Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Калюччо Салютаті, Поджо Браччоліні, Лоренцо Валла, Джаноччо Манетті). Основним смислом свого життя вони вважали заняття філософією, літературою, стародавніми мовами, своєю діяльністю гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей. Згідно з новою системою в суспільному житті на перше місце висувалися особисті достоїнства, власна гідність, а не походження, належність до суспільного стану, багатства чи влада. Культура виступає головним критерієм особистого благородства та достоїнства. Звідси – проповідь гуманістами індивідуального вдосконалення шляхом прилучення до культури.

Філософія Відродження переглядає також середньовічне ставлення до природи. Вона заперечує тлумачення останньої як начала несамостійного. Але в той же час це не означає повернення до космоцентризму античного мислення, природа трактується пантеїстично (від грец. все та бог; всебожжя): Бог зливається з природою, неначебто розчиняється в ній, внаслідок чого сама природа обожнюється. Звідси походить назва принципу розумінні Бога – пантеїзм. Християнський бог немов би приземлюється, він перестає бути чимось поза природним, трансцендентним. Пантеїстичні ідеї притаманні Ніколі Кузанському, Джордано Бруно.

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився також у поглядах на світобудову Ніколая Коперніка та Джордано Бруно. Геліоцентрична теорія, створена і обґрунтована Коперніком, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт і місце людини у ньому. Вона розкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства, зокрема фізики та астрономії. Д. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів. Він сформулював основний принцип природознавства: Всесвіт єдиний, безкінечний; він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися. В цілому Всесвіт нерухомий, але в його просторі рухаються лише тіла, які є складовими частками Всесвіту.

Нове бачення світобудови вимагало пошуку та обґрунтування адекватного методу пізнання дійсності. В цілому концепція мислителів Відродження була властива діалектична тенденція. Діалектичні тенденції в філософії властиві, зокрема, Н. Кузанському (принцип збіжності протилежностей), Бернардіно Телезіо (все в світі відбувається через боротьбу протилежностей), Д. Бруно (збіжність протилежностей в максимумі і мінімумі).

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство, державотворення. Розвиток нових виробничих відносин, поява нового класу – буржуазії вимагали створення сильної єдиної національної держави. Розробляються перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї

громадянського суспільства, незалежного від релігійно-теологічних настанов, природного права (Гуго Гроцій).

У поглядах на державотворення виділяються дві протилежні концепції: 1) наділення вищим суверенітетом і розпорядчою владою абсолютного монарха; обґрунтованість необхідності сильної монархічної влади, абсолютизму (Жан Боден, Нікколо Макіавеллі); 2) наділення таким суверенітетом народу (Ла Боесі, Йоган Альтузі).

В епоху Відродження з'являються перші ідеї утопічного соціалізму. Найяскравіше вони висвітлені у творах Томаса Мора «Утопія» та Томазо Кампанелли «Місто Сонця». Їм властива переконаність, що приватна власність спричиняє всі суспільні негаразди та злидністність абсолютної більшості народу. Автори сформулювали основні принципи майбутнього суспільства, що базується на розумних «природних» засадах: планове суспільне господарство; обов'язкова для всіх праця, результати якої розподіляються за потребами; всі дорослі члени суспільства беруть участь у політичному управлінні тощо.

Таким чином, перегляд провідних філософських ідей доби Відродження дає можливість виразно побачити суперечливий, неоднозначний характер епохи. Характерними рисами філософського мислення Відродження були антропоцентризм, пантеїзм, гуманізм. Загалом філософська думка Відродження еволюціонувала від етичного гуманістичного антропологізму до натурфілософії. Філософія, природознавчі досягнення епохи Відродження відкривали шлях розвитку філософії та науки Нового часу.

Тема 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

План

4.1. Емпіричний напрям у філософії Нового часу

4.2. Раціоналістичний напрям у філософії Нового часу

4.3. Філософія доби Просвітництва

Ключові поняття й терміни: громадянське суспільство, деїзм, дедукція, емпіризм, індукція, ірраціоналізм, раціоналізм, Просвітництво, «суспільний договір».

4.1. Емпіричний напрям у філософії Нового часу

Новий час розпочався від XVI ст., став часу епохою революційних перетворень у всіх сферах громадського життя, які спричинили також і зміни у світоглядних настановах людини.

У Новий час відбувається професіоналізація філософії, перетворення її у виокремлену сферу інтелектуальної діяльності – з особливою термінологічною мовою, окремою групою фахівців, об'єднаних у професійне співтовариство зі своїми періодичними виданнями, вона стає обов'язковим предметом викладання й напрямом досліджень у рамках університетів.

Зростання технічних і наукових можливостей людини позначилося на докорінній зміні світоглядних орієнтирів. Людина не просто перестала бути пасивною часткою світу. Навпаки, в основі новочасного погляду на людину лежав поділ всієї дійсності на суб'єкт і об'єкт. Суб'єкт – носій пізнавальної діяльності, той, хто пізнає; об'єкт – те, на що спрямовані пізнавальні зусилля суб'єкта. Новий спосіб філософування припускав, що людина (як одиничний

представник людського роду) має розум і, усвідомлюючи своє «Я», здатна пізнавати закони й закономірності правильно упорядкованого зовнішнього об'єктивного світу, аби в остаточному підсумку перетворювати його відповідно до власних запитів і потреб. У новій картині світу для Бога вже не знаходилося чільного місця. Філософія Нового часу не тільки продовжила лінію ренесансного мислення на пантеїзм, ототожнення Бога і світу, але й поглибила її. Була також запропонована концепція деїзму – вчення про те, що Бог створив світ, дав йому закони й привів до руху, але більше в справі свого творіння не втручається. Таким чином, у філософії відбилася загальнокультурна тенденція до секуляризації, виштовхування релігії на манівці суспільного життя.

Отже, пошук оптимальних методів пізнання є головною проблемою філософії Нового часу. Учені прагнули до такого знання, яке б дозволило побудувати цілісну картину світу, щоб надалі мати змогу перетворювати цей світ, ставити його на службу людині.

Чи може існувати таке знання, що завжди, всюди і для всіх було б однаково достовірним? У розв'язанні цього завдання мислителі Нового часу поділилися на емпіриків і раціоналістів.

Представники емпіричного напрямку (Ф. Бекон, Дж. Локк, Д. Юм) стверджували, що в основі людського пізнання лежить людський досвід, який ґрунтується на даних органів чуття.

Принципи емпіризму започаткував англійський філософ і державний діяч Френсіс Бекон (1561-1626), автор трактату «Новий Органон». Саме Беконові належить вислів «знання – сила», який згодом став девізом надмірного звеличення науки в останні два століття європейської історії. Бекон розмірковував про «велике відродження наук»; для досягнення цієї мети слід було пройти два етапи: критичний і позитивний.

Спершу, на думку філософа, треба усунути перешкоди на шляху до істини. Бекон називає їх ідолами, або примарами, маючи на увазі наші хибні уявлення і той спотворений образ світу, який з їх вини виникає в нашій свідомості. Учений розрізняє 4 типи подібних ідолів:

- ідоли роду – хибні уявлення про світ, властиві всьому родові людському і пов'язані з недосконалістю людського розуму та органів чуттів, тобто з фізіологією людини як біологічної істоти;
- ідоли печери – хибні уявлення, пов'язані із суб'єктивністю сприйняття світу (суб'єктивність властива кожній людині. І це накладає відбиток на всі її судження);
- ідоли ринку (або площі), які породжуються спілкування людей, унаслідок чого відбувається перекручення інформації, неправильного вживання слова, одні люди накидають свої помилкові уявлення іншим;
- ідоли театру, про яких можна сказати, що вони виникають з помилкових теорій і філософських вчень. Бекон вбачає у багатьох філософських системах минулого нібито театральні комедії про вигадані світи, що не відповідають істинному стану справ, і своє завдання вбачає у зриванні театральних масок.

Ідоли роду і печери належать до природних властивостей індивіда, їх викорінення можливе на шляху самовиховання і самоосвіти. Боротьба з

ідолами ринку і театру мусить здійснюватися через перетворення свідомості всіх людей, суспільства в цілому.

Якщо критичний етап оновлення науки полягав для Бекона в очищенні розуму від ідолів, то позитивний – у пошукові відповідного методу пізнання. Досліджуючи попередній досвід філософ доходить висновку, що існують 3 можливі шляхи пізнання, які уподібнені до:

- «шлях павука» – це спроба вивести всі істини із теоретичної, умоглядної сфери свідомості. Науковець подібно павуку вимотує із себе павутиння – наукове знання;
- «шлях мурашки» – це шлях, яким рухалися прибічники накопичення виключно відчуттєво-досвідного матеріалу. Такий науковець подібно мурахи безладно тягне (в мурашник) усі факти, що трапляються на його шляху, але не здатний ні на які узагальнення;
- «шлях бджоли» – полягає в розумовій переробці матеріалів, які нагромаджуються з досвідом, подібно до бджоли, що збирає з квітів солодкі соки і переробляє їх на мед. Він є дійсно науковим.

Отже, Ф.Бекон обстоював експериментально-дослідний шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він розробив метод наукової індукції. Це такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них, від одиничного до загального.

Інший англійський філософ-емпірик і громадський діяч Джон Локк (1632-1704) мав на меті всебічно обґрунтувати постулат про те, що джерелом усього людського знання є досвід. Він уславився своєю теорією первинних і вторинних якостей речей. Локк категорично заперечував твердження про «вроджені ідеї», відомі з часів Платона і наразі популярні серед філософів-раціоналістів. На його думку, розум – це чиста дошка (*tabula rasa*), на якій пише досвід. Ніяких вроджених ідей у людському розумі, стверджував Локк, не існує: приміром, «найпоширеніша ідея Бога не відома ані дітям, ані дурням, ані дикунам», такий приклад наводив Локк у своїй основній праці «Дослідження людського розуміння».

Усі ідеї (знання) приходять до мозку від органів чуття (така позиція дістала назву сенсуалізму, від лат. *sensus* – відчуття; позиція, яка ставить усе знання в залежність від чуття та відчуття). Органи чуття відбивають ознаки предметів. Частина цих ознак Локк називає первинними (вони об'єктивні: йдеться про форму, об'єм тощо), інші – вторинними (наприклад, колір, звук, смак). В цілому філософію Локка відносять до емпіризму, проте його знаменита теза «в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта» дає підстави вважати, що це емпіризм сенсуалістського плану, який отримав подальший розвиток в англійській філософії.

Англійський філософ Джордж Берклі (1685-1753) критикуючи філософську позицію Локка, стверджує, що не лише вторинні, а й первинні якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей вторинні тому, що їх сприймає людина. Він стверджував також, що лише чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого; звідси його теза «бути – значить бути сприйнятим». Берклі визнавав існування світу у трьох випадках: коли цей світ сприймає «я»; коли його сприймає «хтось»; коли він існує у розумі Бога як сукупність «ідей», що становлять єдино можливу основу

людських відчуттів. Отже, за Берклі, існує лише те, що сприймають органи чуття. Це є позиція радикального сенсуалізму.

Шотландський філософ, історик, економіст Девід Юм (1711-1776) розробив теорію асоціації ідей. Його головний твір – «Трактат про людську природу».

Учений уважав, що ідеї утворюються в розумі шляхом асоціації наявного явища з минулим досвідом. Якби не було досвіду, не могло би бути й асоціацій, отже, нічого вродженого у людській свідомості тут немає. Одним з типів асоціацій Юм проголошує асоціації за причиновістю, і це вчення стало найбільшим досягненням філософа. Отже, ідею причини та дії Юм вважає лише стійкою звичкою нашої свідомості, яка виробилася внаслідок того, що за явищем А завжди йде явище В. Унаслідок такого стійкого сполучення двох явищ у часі в людей виникає сподівання, що так завжди буде і в майбутньому. Тим самим люди припускаються логічної помилки: адже «щось сталося після чогось» іще не означає «щось сталося внаслідок чогось». Правдиві, об'єктивні причини всіх процесів природи залишаються для людей непізнані. Таке суперечливе ставлення до можливостей об'єктивного наукового пізнання відоме в історії філософії під назвою скептицизму.

Позицію ще одного англійського філософа Томаса Гоббса (1588-1679) часто відносять до емпіризму, проте його теорія пізнання постає синтезом раціоналізму й емпіризму. Ніхто окрім нього не зміг у XVII ст. так глибоко поставити проблему єдності цих двох методів. Головні твори «Філософські елементи вчення про громадянина» та «Левіафан».

Як і Ф.Бекон, Гоббс вбачає у знанні силу. Він розглядає філософію як дослідження причин і пояснення всіх процесів на основі законів механіки. Теоретичні знання повинні стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватися на досвіді. Тому будь-яке знання починається із відчуття і ніколи не виходить за межі доступних чуттю реалій. Проте існують знання всезагальні та необхідні (наприклад, математичні). На думку Гоббса, такі знання пов'язані із чуттям тим, що вони постають особливим – точним і фіксованим використанням знаків мови.

У сфері етики Гоббс вважає найвищою цінністю самозбереження та егоїзм. Природа людей – це сукупність потреб, пристрастей, здібностей і сил. За здібностями, потребами і пристрастями, вважає філософ, усі люди рівні, ніякої вродженої ознаки станів на людях немає. Але саме це рівне право усіх на все і робить «людину людині вовком», «людям неприємне чуже щастя і, навпаки, приємне нещастя своїх побратимів».

Цю ідею він переносить у вчення про державу, стверджуючи, що в природному стані люди прагнуть власної вигоди на шкоду всім іншим («війна всіх проти всіх»). Тому заради самозбереження вони укладають між собою суспільний договір і утворюють державу. Смысл цього договору полягає у тому, щоби люди відмовилися від права всіх на все, підкорили свою волю волі одного, і саме ця необмежена і неподільна воля одної людини або групи осіб вважається волею всіх інших людей. Таку державу Гоббс називає Левіафаном (біблійне страховисько) або смертним богом, якому ми зобов'язані нашою безпекою і захистом.

Загалом, гносеологічні пошуки розглянутих філософів (Ф. Бекон, Т. Гобс, Дж. Локк, Дж. Берклі та Д. Юм) мали вагоме значення для науки та для усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву, те що 1) пізнання складається із рефлексивних дій розуму та із

чуттєво наданого матеріалу, 2) що воно передбачає певну інтелектуальну активність, 3) що пов'язане із досвідом та діяльністю. Певною мірою були окреслені пізнавальні можливості цих елементів пізнання і зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці розвідки багато в чому лишалися непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалась своєрідна парадигма англійського типу філософствування, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

4.2. Раціоналістичний напрям у філософії Нового часу

Раціоналісти, розробляючи проблему оптимального методу пізнання, визнавали пріоритет розуму над чуттями. Вони не відкидали інформативності чуттів, але вважали, що:

- чуття дають недостовірну інформацію (наприклад, зірки на небі здаються нам дуже малими, тоді як насправді вони більші за Землю);
- щоб претендувати на всезагальність, дані органів чуття мають бути проаналізовані нашим розумом.

Знаменитий французький філософ Рене Декарт (1596-1650) основу основ убачав у мисленні. Суть раціоналістичного методу Декарта полягала у двох постулатах.

По-перше, головним методологічним засобом у нього постає так звана інтелектуальна інтуїція. За Декартом – це тверде й виразне уявлення, що народжується у здоровому розумі шляхом розумного споглядання; це уявлення настільки просте й чітке, що не викликає жодних сумнівів. Таким чином, ми здобуваємо певні основоположення, відштовхуючись від яких можемо пояснити що завгодно. Так, вихідним пунктом інтелектуальної інтуїції в Декарта проголошується сумнів: саме за допомогою сумніву можна очистити розум від забобонів та упереджень. Єдиним беззаперечним фактом на початку пізнавальної діяльності є лише факт існування самого суб'єкта, який мислить («Я мислю, отже я існую»).

По-друге, з цих інтуїтивних споглядань розум має зробити всі потрібні висновки, і робити їх слід на засадах дедукції – руху думки від загального до конкретного, одиничного.

У своїй знаменитій праці «Міркування про метод» Декарт викладає правила дедуктивного методу:

- дослідження будь-якого факту, явища, процесу необхідно починати з простого й очевидного;
- складніші судження здобуваються за допомогою виведення одиничного із загального;
- необхідно зберігати безперервний ланцюжок висновків;
- якщо проблема досить складна, її необхідно поділити на складові частини і досліджувати за допомогою дедукції кожную частину окремо.

Раціоналіст Декарт, на відміну від емпіриків, наполягав на існуванні вроджених ідей (ідею Бога, духовної та тілесної субстанції), які створювалися шляхом логічного виведення. Вони наче зразки, безумовні, очевидні й ясні для розуму, який пізнає навколишній світ.

У вченнях про першооснову світу (субстанцію) та людину Декарт стоїть на позиціях дуалізму. Його дуалізм спонукає до висновку про позадуховність фізичного світу і про свободу як унікальну характеристику людського духу.

Нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677) також виходив з переконання, що за допомогою раціональної дедукції можливе повне і всебічне пізнання навколишнього світу. Його основний твір «Етика, доведена в геометричному порядку»; у цьому трактаті постулюються аксіоми, розвиваються доведення, робляться висновки тощо.

«Етика» Спінози розпочинається з визначення Бога як субстанції, що оформляється безкінечною кількістю модусів (тіл та ідей), розподілених між двома атрибутами (протяжністю і мисленням). Отже, Бог є єдиною субстанцією (це монізм), а все, що є, є в Бозі, через нього. Бог не має якостей, які б відрізнялися від законів природи. Бог Спінози – це світ у його єдності (це пантеїзм).

Пізнання світу проходить у своєму розвитку три ступеня:

Чуттєве сприймання зовнішнього світу, уявлення про нього. За приклад може слугувати безладний хаотичний досвід: солдат, наприклад, побачивши сліди коня на піску, негайно переходить від думки про коня до думки про вершника, далі – до думки про війну.

Судження розуму і отримання думок. На цій стадії можливе достовірне знання. За допомогою розуму ми мислимо на рівні не конкретних предметів або явищ, а абстрактних понять, що узагальнюють істотні властивості великих груп таких явищ. Загальні поняття, на думку Спінози, відбивають об'єктивні властивості речей.

Інтуїтивне і аналітичне знання, яке здобувається безпосередньо розумом, і незалежне від чуттєвого досвіду дає людині, безумовно, правильні відомості про навколишній світ. Його ми успішно демонструємо під час виконання математичних операцій.

Тою мірою, якою розум пізнає адекватно, він звільняється від афектів, наближається до самореалізації; людина, що пізнала необхідне існування всього в Бозі, досягає правдивої свободи («Свобода – пізнана необхідність»).

Готфрід Ляйбніц (1646-1716) – німецький філософ і математик, який був переконаний в тому, що в навколишньому світі панує гармонія, привнесена у світ Богом. З цієї причини, вважає Ляйбніц, людина, яка володіє найбільш розвиненим – після Бога – розумом, виявляється здатною висновувати з власного інтелекту всі найбільш загальні і достовірні істини про навколишній світ – істини розуму. Ту інформацію про світ навколо нас, яку постачає нам безпосередній почуттєвий досвід, Ляйбніц називає істинами факту. На відміну від істин розуму, вони носять імовірний, а тому менш достовірний характер. Отже, необхідне і достовірне знання може дати лише розум, а не фіксація фактів у досвіді.

У вченні про субстанцію (монадологія) Ляйбніц стоїть на позиціях плюралізму, визнаючи множинність субстанції, що її складають своєрідні силові атоми – монади. Кожна монада є єдністю духовного та тілесного; вона динамічна і змінна. Взаємодія між монадами можлива лише як наперед визначена гармонія, що базується на заданій Богом програмі налаштування монад одна на одну.

В цілому раціоналістичний напрям виявився так само однобічним, як і протилежний до нього емпіричний. У сучасній теорії пізнання панує думка,

що пізнавальна діяльність відбувається водночас як на емпіричному, так і на раціональному рівнях.

4.3. Філософія доби Просвітництва

Під Просвітництвом розуміють широкий громадсько-політичний рух XVIII ст. за перетворення людини і суспільства на розумних засадах шляхом розвитку освіти і наук. Цей ідейний рух охопив передові країни Західної Європи – Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, включаючи Польщу, Україну і Росію.

Ідеологічна орієнтація. Як ідеологія Просвітництво виражало інтереси молодой буржуазії. Оскільки релігія на той час була духовним виразником інтересів аристократії, то діалектика ідейної боротьби змусила ідеологів буржуазії зайняти протилежні – матеріалістичні та атеїстичні – позиції.

Філософія просвітництва звертається до суспільних гуманітарних проблем. Просвітники поставили собі за мету створення таких суспільних відносин, які б відповідали вимогам розуму, принципам справедливості, свободи, рівності, братерства. Предметом особливої уваги стає проблема людини, її історичної діяльності, її прав та політичних свобод, проблема історичного прогресу, ідея вдосконалення суспільства, природа та призначення релігії, моральні та правові аспекти людського буття.

Найбільшого розвитку Просвітництво набуло у Франції. Діяльність французьких просвітників була спрямована на боротьбу з релігійними утисками, які чинилися у Франції XVII-XVIII століть. Окрім цієї боротьби з панівним становищем релігії та церковних інституцій просвітництво у Франції визначалося також спрямуванням на розповсюдження знань серед населення (Енциклопедія у 28 томах, яку з 1751 по 1772 р. видавали спочатку Жан Лерон Д'Аламбер, а згодом Дені Дідро) та активною політичною діяльністю (розвиток політичних теорій). Найбільш відомими французькими просвітниками є філософи-деїсти Франсуа Марі Аруе (Вольтер), Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Етьєн Бонно де Кондільяк, і представники матеріалізму Дені Дідро, Жульєн Офре де Ламетрі, Клод Андріан Гельвецій, Поль Гольбах та інші.

Найпотужнішим мотивом усього Німецького Просвітництва був пошук національної єдності. Доволі часто німецьке просвітництво визначають як «академічне просвітництво» (з одного боку, спекулятивність, самовпевненість та сухість; з іншого – унікальний синтез просвітницької філософії з поетичним рухом). В Німеччині представниками Просвітництва були Християн Вольф, Готтольд Ефраїм Лессінг та ін.

В Англії ідеї Просвітництва проповідували Д.Толанд, А.Шефтсбері, А.Колінз, Б.Мандевіль та ін.

Просвітники піднесли розум до вищого ідеалу епохи. В цьому відношенні вони є спадкоємцями ідей раціоналізму Р.Декарта і Г.Ляйбніца. Однак вони тлумачать розум дещо по-іншому. Якщо для Декарта і його послідовників розум – це пасивне вмістище вічних ідей, то в просвітників розум набуває рис активності, він постає як прагнення до істини і як знаряддя перетворення буття.

Звідси дух реформаторства, який охопив широкі кола освічених людей, віра в те, що за допомогою науки і розумних законів можна перебудувати світ, що наука і технічний прогрес створять рай на землі.

Існує ще одна відмінність в підході до розуму між просвітниками і їхніми попередниками. Переймаючи декартівську ідею розуму як абсолютного вихідного принципу, просвітники сам розум інтерпретують швидше в душі Локка. Опора на факти, чуттєві дані виступає необхідною передумовою розуму. Так, Даламбер твердить, що філософія повинна опиратись на факти, інакше вона перетворюється на химеру. На цьому локківському підході до розуму ґрунтується боротьба просвітників з попереднім раціоналізмом як метафізикою, тобто умоглядною філософією, що не має під собою фактів. При цьому за вірець науки вони приймали фізику Ньютона, теорію, що ґрунтувалась на фактах.

Для Просвітництва характерне скептичне, а часто і зневажливе ставлення до релігії, яке у деяких його представників переростає в атеїзм. Хоча більшість просвітників і визнає ідею Бога, але тлумачить її в душі деїзму – філософського вчення, згідно з яким Бог визнається творцем світу, суддею за моральні вчинки, але заперечується його безпосереднє втручання в хід подій. Таку релігію просвітники називають раціональною, тобто узгодженою з розумом, або ж природною. Подібних поглядів дотримувались, зокрема, Толанд, Монтеск'є, Вольтер. Разом з цим просвітники заперечували існуючу так звану позитивну релігію – релігію Одкровення. Позитивну релігію вони вважали сукупністю суевір'я і невігластва. Звідси нехтування обрядами і заперечення церковних історій. Гольбах як найбільш відомий атеїст, який написав ряд праць, спрямованих проти релігії, вважав, що релігія є плодом невігластва і обману. Більшість просвітників наївно вірили, що світло розуму розвіє сутінки релігії.

У поглядах просвітників на світ панує механістичний світогляд, заснований на фізиці Ньютона і механіці Декарта. Так, Д. Дідро заявляє, що завдяки Ньютона та іншим вченим світ уже більше не є Богом, а машиною з колесами, приводами, пружинами і гірями. Світ – це матерія, що рухається в просторі та часі і має причинні зв'язки. При цьому причинність в рамках механіцизму набуває рис фаталізму, заперечення будь-яких випадковостей. Ж. Ламетрі навіть людину зводив до машини. Оскільки всі здатності душі, на його думку, залежать виключно від особливостей побудови мозку і всього тіла, то вони повинні ототожнюватись з цією побудовою. Тому людина і є не що інше, як високоінтелектуальна машина (механізм). Таким чином, просвітителям в розумінні світу притаманний натуралізм механістичної форми. Поширений на людину, цей підхід вів до заперечення свободи і до пошуку моральних засад людського буття в природі людини.

В соціальній концепції, тобто в розумінні суспільства, просвітники виходили з людини як природної істоти. Вони вірили в незмінну природу людини, яка складається зі схильностей, інстинктів і чуттєвих потреб. Порізному оцінюючи природу людини (добра вона чи зла), вони схилились до думки про всесили виховання (ці думки, слідом за Локком, повторює Гельвецій). Звідси сподівання на розумних правителів і вчителів, які через виховання нових людей перетворять світ.

З природи людини просвітники виводили природні права (тобто права, виведені розумом з природи людини). Це право на життя, на свободу і на приватну власність як основу добробуту.

Слідом за англійськими філософами (Т.Гоббс, Дж.Локк) французькі просвітники (зокрема Ж.-Ж. Руссо) захищають концепцію суспільного

договору як джерела держави. Ця концепція пояснювала походження держави без втручання вищих; в ній пробивалась думка про те, що народ є джерелом влади, і якщо громадяни мають обов'язки перед державою, то і держава має певні обов'язки перед громадянином, адже контракт має двосторонній характер.

Вчення про природні права людини лягло в основу концепції демократичної правової держави, яка була проголошена в американській «Декларації прав...» (1776) і французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789). В цих деклараціях вперше була стверджена правова рівність людей (рівність перед законом незалежно від майнового стану, конфесії, національності і статі), народ проголошувався джерелом влади. Після християнства, яке затвердило моральну рівність людей, проголошення правової рівності було найбільшим досягненням у цивілізаційному поступі.

Тема 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ. МАРКСИЗМ

План

5.1. Критична філософія І. Канта

5.2. Філософська система Г. Гегеля

5.3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

5.4. Марксизм

Ключові поняття й терміни: абсолют, антропологізм, «гносеологічний переворот», діалектика, діалектична тріада, категоричний імператив, марксизм, неокантіанство, неогегельянство, «річ у собі», суспільно-економічна формація.

5.1. Критична філософія І. Канта

Класична німецька філософія є найвищим досягненням західноєвропейської філософської думки, і хоча вона охоплює порівняно короткий проміжок часу – з 80-х рр. XVIII до середини XIX ст., за цей період часу у творчості її найбільших представників удалося підбити певний теоретичний підсумок розв'язанню тих проблем, які стояли перед філософією Нового часу. У зв'язку з цим німецьку класичну філософію варто вважати її останнім, завершальним етапом. Крім того, за охопленням філософських проблем навряд чи можна знайти в історії філософії період, який би відрізняла подібна, фундаментальність та енциклопедичність. І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейєрбах та інші мислителі, що створили цілісні філософські системи, стали символом не тільки німецької класичної філософії, а й усієї класичної філософії взагалі.

При цьому, довівши певну філософську традицію до логічного завершення, німецька класична філософія тим самим продемонструвала її вичерпаність і обмеженість. Тому з другої половини XIX ст. у західній філософії на перший план починають висуватися течії і школи нерационалістичного спрямування.

Іммануїл Кант. Творчість великого німецького філософа Іммануїла Канта (1724-1804) знаменна здійсненням цим німецьким філософом гносеологічним переворотом – переносом фокусу дослідницької уваги із зовнішнього світу (об'єкта) на аналіз внутрішнього світу людини (суб'єкта), яка намагається зрозуміти навколишнє оточення. У філософії І. Канта виділяють два періоди:

1. Докритичний період. У цей час І. Кант перебував під впливом філософії Г. Лейбніца. І. Кант був переконаний, що розум здатен осягти закономірності природи. Сам він серйозно займався астрономією, створивши разом із відомим ученим П. Лапласом теорію походження Всесвіту з газоподібних туманностей.

2. Критичний період. У цей час були створені три знамениті «Критики» Канта: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» і «Критика спроможності судження». У них мислитель піддає критичному аналізу основні пізнавальні здібності людської душі. Учений формулює три основні питання, які відбивають духовні інтереси людини:

- що я можу знати? (на це відповідає метафізика, тобто філософія);
- що я маю робити? (на це відповідає мораль);
- на що я можу сподіватися? (на це відповідає релігія).

Кантівську філософію називають також критичним ідеалізмом, оскільки, на думку мислителя, філософія є формою критики. Утім, у Канта саме слово «критика» не носить заперечувального акценту, навпаки, являє собою спосіб відтворення механізмів, способів і форм пізнавальної діяльності людини, завдяки якому вона має піднятися на справді науковий рівень.

У «Критиці чистого розуму» І. Кант замислюється над головним парадоксом, що супроводжує нашу пізнавальну діяльність. Людський розум влаштований так, що не може не розмірковувати над певними, межовими запитаннями: «Чи існує Бог?», «Чи скінчений Всесвіт?», «Чи безсмертна людська душа?», але, водночас за наявних можливостей не здатен дати на них вичерпної відповіді. Зрештою, І. Кант дійшов висновку, що наші знання дійсно узгоджуються не з навколишнім світом, а з нашими пізнавальними можливостями. Тому ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а в тому вигляді, в якому його пізнання доступне нашому розумові. І

У «Критиці практичного розуму» Кант стверджує, що від природи людина не є ані доброю, ані злою. Ступінь її моральних чеснот залежить виключно від того, якою мірою вона дослухається до вимог свого розуму.

Чистий розум є практичним цілком самостійно і дає людині загальний закон, який ми називаємо моральним законом, пише І. Кант. Він-то і має скеровувати всі людські дії, бути практичним дороговказом. Водночас виявляється, що людська воля автономна, вона сама продукує закони своєї діяльності. Воля у своїй дії не залежить ні від зовнішніх чинників, ні від внутрішніх імпульсів людини. На цьому розумінні волі Кант вибудовував свою концепцію моралі. Таке розуміння підвалин моралі було новим для філософії. До Канта філософи намагалися пояснити мораль Божою волею, настановами суспільства, вродженим чуттям, прагненням до щастя, насолоди, користі. І тільки Кант стверджував принципову самостійність і самоцінність моральних принципів, що базуються на волі. Тільки коли вони узгоджені з веліннями розуму – імперативами, людина чинить доброчесно. Існує лише один категоричний імператив (обов'язковий для виконання за будь-яких умов) як вищий закон моралі: нероби іншому того, чого не бажаєш собі.

У «Критиці спроможності судження» Кант спробував з'ясувати, що таке краса. Він вирішив, що об'єктивного критерію краси не існує, адже красиве від потворного людина відрізняє на підставі судження смаку, а воно вкрай індивідуалізоване. Хоч у цьому твердженні І. Кант у цілому мав рацію, слід

пам'ятати, що кожна епоха, кожне суспільство виховує підсвідомо в людині прихильність до якихось певних стандартів краси.

На зламі XIX-XX ст. дістало поширення неокантіанство. Виходячи з кантівської теорії пізнання, його представники (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Г. Зіммель), зокрема, наполягали на принциповій відмінності між методами пізнання природничих наук та гуманітарних дисциплін, які в той час якраз завершували своє становлення як самостійні галузі знань. Узагалі неокантіанці наголошували, що точні науки можуть використовувати генералізуючий метод, оскільки між природними явищами існують закономірні співвідношення, такі ж сталі, як зміна дня і ночі. Щодо соціальних явищ, слід застосовувати індивідуалізуючий метод, тому що співвідношення між конкретними явищами в житті людини і суспільства є унікальними і неповторними. Наукову дискусію з цього питання не завершено дотепер.

Іоган Готліб Фіхте (1762-1814) – німецький філософ, другий за часом після Канта діяч німецької класичної філософії. Підкреслив значення «практичної» філософії, тобто питань обґрунтування моралі. Проте передумовою «практичної» філософії вважав науково розроблену теоретичну систему, а саме науку про науку – «науковчення» (таку назву має головне праця Фіхте – «Науковчення»). Фіхте критикує філософію Канта. Він не згоден з твердженням про непізнаваність речей у собі. Ця критика з позицій суб'єктивного ідеалізму – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу.

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775-1854) – німецький філософ, третій за часом представник німецьких класиків. Його творчість складають декілька етапів. Перший пов'язаний з філософським осягненням природи (натурфілософія). На наступному етапі Шеллінг зосереджує зусилля на розробці «трансцендентальної філософії». У праці «Система трансцендентального ідеалізму» Шеллінг розглядає суб'єктивний світ, історію свідомості від нищих її проявів до вищих форм, до самосвідомості. Пізніше Шеллінг проповідує філософію тотожності (головною проблемою стає ідея тотожності об'єкта та суб'єкта), яка переросла в у філософію одкровення.

5.2. Філософська система Г. Гегеля

Філософська система Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831) – найрозлогіша система в історії західної філософії. Виходячи з єдиного принципу Гегель зробив спробу пояснити і природу, і суспільство, і людське мислення. Гегель написав «Науку логіки», «Філософію природи», «Філософію духу». Ці твори становлять «Енциклопедію філософських наук».

Філософська система Г. Гегеля одержала назву абсолютного ідеалізму. Вона була ідеалістичною, адже вихідне начало в Гегеля – розум – є ідеальним, абсолютним; цей розум прагне охопити весь універсум, весь природний і духовний світ єдиним поняттям, тому доречно називати це розумне начало абсолютним.

Спершу сама по собі Абсолютна ідея – це лише невизначена інтуїтивна думка: «Усе розумне – дійсне; все дійсне – розумне». Ця думка потребує подальшого пояснення і обґрунтування. Самопізнання Абсолютної ідеї, за Гегелем, здійснюється у три етапи: 1) етап Логіки; 2) етап філософії Природи; 3) етап філософії Духу.

Логіка. Логіка тут розуміється як наука про розвиток чистого мислення. Це система категорій мислення, які виражають найістотніше в реально існуючих речах. Система логічних категорій Гегеля розпадається на три підгрупи відповідно до тріади: буття-сутність-поняття. Буття включає в себе категорії: якість, кількість, міра. Сутність – видимість, тотожність, відмінність, суперечність, основа, явище, дійсність тощо. Поняття включає в себе перехід від суб'єктивного поняття (судження, умовивід) до об'єктивного (механізм, хімізм); перехід до ідеї (життя, пізнання, абсолютна ідея). Отже, ступенями розвитку мислення в логіці є: буття, сутність і поняття, завершенням – ідея.

Філософія Природи. Другий етап розвитку абсолютної ідеї Гегель вважає Природу, яка є її породженням та її інобуттям. Головними формами природного буття виступають механіка, фізика та органіка. Механіку Гегель розглядає через простір, час, матерію та рух. У фізиці розглядає небесні тіла, світло, теплоту. Розкриваючи зв'язок між ними, показуючи послідовний ряд проявів духовної сутності, що їх породжує. Органіка присвячена дослідженню питань геології, ботаніки, зоології. Він прагне показати, що перехід від неживого до живого є завершенням природного процесу. Отже, натурфілософія – це наука про ідею в її природному інобутті.

Філософія Духу. На цьому етапі абсолютна ідея підіймається на вищий щабель саморозвитку – рівень Абсолютного духу. Філософія духу включає в себе суб'єктивний дух – це індивідуальна людська свідомість, що включає антропологію, феноменологію та психологію. Об'єктивний дух – людське суспільство та його форми: право, мораль, держава. Абсолютний дух – включає мистецтво, релігію, філософію. Отже, філософія духу – це ідея, що повертається до себе із інобуття, тобто стає абсолютним духом.

Зміни та рух Абсолютної ідеї відбуваються згідно із законами діалектики – одного з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, в основі якого лежить взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс).

Формою діалектичного розвитку і побудови всієї системи Гегеля є тріада: теза – антитеза – синтез. Думка (теза) у своєму розвитку переходить у свою протилежність (антитезу), що на наступному етапі, у свою чергу, змінюється своєю протилежністю, завдяки чому об'єднує в собі два попередні етапи (синтез).

Гегель формує основні принципи діалектики: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення (друге заперечення (синтез), знімає протилежності тези і антитези).

Викладену загально метафізичну концепцію надалі Гегель прикладає до різних сфер суспільного знання, зокрема до права. У передмові до «Основи філософії права» міститься таке сумнозвісне висловлювання: «Що є розумним, то є дійсним, а що є дійсним, те – розумним».

Завданням філософії Гегель бачить у тому, «щоб схопити свій час в ідеях», тобто за допомогою категорій заднім числом осмислити (але не змінити) історію: «...сова Мінерви починає свій політ лише з настанням сутінок».

В основу філософії історії Гегеля покладено принцип: все у світовій історії – розумне, світовий рух прямує до наперед визначеної мети – до самоусвідомлення і об'єктивації. «Всесвітньо-історичні особи» – видатні особистості – лише знаряддя світового духа, через які він так чи інакше

добудеться до кінцевої мети (в цьому – «хитрість розуму»). Щастя окремих особистостей при цьому не має жодного значення.

Отже, Гегель показав, що пізнання – процес історичний. Недоліком діалектичної логіки Гегеля є те, що вона будь-якому предметові накидає схему загальних понять. Гегель абсолютизував логіку (панлогізм). Концепція Гегеля проголошувала тотальне, зневажаючи при цьому одиничне, конкретне як несуттєве; вона утверджувала Систему, ігноруючи конкретну людину.

Наприкінці XIX у першій третині XX ст. існувало неогегельянство. У центрі уваги цієї течії філософської думки опинилися питання філософії історії, культури, держави і права. Представники неогегельянства – Б. Кроче (Італія), Р. Коллінгвуд (Велика Британія), В. Кожев (Франція), О. Льїн (Росія) намагалися вирішувати ці питання через відродження цілісного світогляду на основі вчення Гегеля та його діалектичного методу. Декілька разів у 1930-х рр. Міжнародний «Гегелівський союз» збирав конгреси неогегельянців.

5.3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

Філософська система Людвіга Андреаса Фейєрбаха (1804-1872) закінчує період німецької класичної філософії. Вона є нетрадиційною як у самій постановці проблем, так і в їх вирішенні, і в цьому полягає її своєрідність.

У філософському розвитку Фейєрбаха розрізняють 2 періоди: перший, коли він певною мірою дотримувався філософських поглядів Гегеля і його послідовників, та другий, коли перейшов на позиції філософського матеріалізму.

Головною справою життя і філософії Фейєрбаха була критика релігії. Критиці релігії присвячена основна праця мислителя «Сутність християнства». На протигагу гегелівській філософії релігії Фейєрбах розглядав філософією та релігію як світорозуміння, що взаємно виключають одне одного. На його думку, філософія є наукою, вираженням ідеї науки, втіленням духу науки як такої, незалежно від будь-якого конкретного визначеного її предмета. А теологія (релігія) завжди переслідувала філософію, оскільки остання підносить людину до рівня Всесвіту. Тому під час панування теології, науковий (філософський) дух був пригніченим.

Отже, на першому етапі своєї творчості, Фейєрбах прийшов до висновку, що ключ до розуміння релігії слід шукати в природі людини, в її потребах, інтересах, бажаннях, прагненнях. Звідси випливає: «Таємниця та істинний смисл теології є антропологія». Антропологія (від грец. людина та вчення), гадав Фейєрбах, є прихованим смислом релігії. Адже, по-перше, релігія викликана такими почуттями та переживаннями, як страх, радість, захоплення, любов. Сутність релігії прихована в людському серці, яке відрізняється від тверезого та холодного розсудку і прагне вірити та любити. По-друге, об'єкт релігії, її образи створюються фантазією. Без цього людина не змогла б створити уявлення про Бога. Таким чином, свою філософію Фейєрбах називає антропологізмом, оскільки людина проголошується основним предметом філософії.

Така своєрідна критика релігії (протиставлення релігійному наперед визначенню та смиренню практичної активності людини) переросла у Фейєрбаха в критику філософського ідеалізму, яка завершилась переходом до матеріалістичних тенденцій. В розумінні природи він був послідовним матеріалістом. Розглядав її як цілісний організм. Фейєрбах вчив, що у світі немає нічого. Окрім матерії, яка рухається, природи, породженням якої і є

людина. На відміну від Гегеля, що зробив предметом своєї філософії абстрактний дух, Фейєрбах поклав в основу своєї філософії людину і природу. «Нова філософія», на його думку, перетворює людину, включно з природою як базисом людини, на єдиний, універсальний, найвищий предмет філософії. Філософська система Л.Фейєрбаха стала висхідним пунктом формування і становлення марксистської філософії.

5.4. Марксизм

Карл Маркс (1818-1883) – німецький філософ, видатний економіст, радикальний громадсько-політичний діяч. Він створив філософську систему, побудовану на матеріалістичних засадах.

Марксизм – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм).

Марксистська філософія продовжує традиції філософської класики, вона спирається на наукове світорозуміння, прагнення до раціонального пояснення природних і суспільних явищ, обґрунтування закономірностей соціального прогресу. Водночас вона виходить за межі класичної традиції. Це виявляється передусім у принципово новому баченні взаємовідносин між людиною і світом. Класична новочасна філософія бачила в людині природну істоту, завдяки розуму здатну раціонально пізнавати зовнішній світ. Для марксистів людина у першу чергу – суспільна, практично діюча істота, яка не пасивно споглядає зовнішнє середовище, навпаки, освоює і перетворює світ, реалізуючи і розвиваючи при цьому своє власне єство.

Учення про людину. Основним для К. Маркса є твердження про соціальну сутність людини, яке виявлялося відвертим протиставленням поширеним від часів Просвітництва уявленням про людину як «природний автомат».

Погляди К. Маркса на людину можуть бути зведені до чотирьох основних положень:

1. Природа – неорганічне тіло людини. Хоч людина й народжується у природі, живе у ній, використовує її, біологічне існування не вичерпує людських прагнень.

2. Предметно-практична діяльність є справжньою сутністю людини. Тварина щось робить (мураха будує мурашник), аби задовольнити свої природні потреби, без усякої вищої мети. Людина здатна працювати просто так, для самозадоволення, або орієнтуючись на певні цілі, які не мають наочної господарської мети.

3. Саме праця зробила з мавпи людину. Спершу випадково, потім дедалі більш усвідомлено на певному етапі еволюції мавпа працювала, розвинула таким чином мовлення, прямоходіння, абстрактне мислення – зробилася людиною у справжньому розумінні слова. Тепер людина, знову ж таки за допомогою праці, може виходити за межі власної природи, створювати «другу природу» – культуру. К. Маркс пропонує таке співвідношення: практика – теорія – практика.

4. У капіталістичному суспільстві вповні реалізувати себе у праці людини заважає феномен відчуження. Що означає відчуження працівника від результатів його праці? Вироблений продукт не є власністю найманого робітника – він мусить віддати його роботодавцеві в обмін на платню, тобто

на можливість вижити. Отже, коли людина працює не задля втіхи, а щоб заробити собі на хліб, вона не може реалізувати своєї істинної сутності.

Учення про суспільство. Маркс досліджував історичний розвиток суспільства, прагнучи відкрити основні закони, які цим розвитком керують. Знаючи ці закони, вважав учений, можна правильно обрати стратегію перетворення капіталістичного суспільства, утвердити такий суспільний лад, в якому людина вже не буде відчужена від свого єства.

На думку К. Маркса, суспільство складається з базису та надбудови. Надбудова – політичний лад і соціальний устрій суспільства, а також сукупність усіх форм його культурного життя. Базис – економічна основа суспільства. Базис, за Марксом, – це спосіб виробництва матеріальних благ, що панує у певний історичний період. У базисі К. Маркс виділяв виробничі сили (власне людей, що працюють) та виробничі відносини, які склалися при розподілі виробленого продукту.

Згідно з Марксом, базис визначає надбудову, а суспільне буття – суспільну свідомість. Отже, матеріальні чинники, згідно з Марксом, є первинними, а духовні – вторинними, похідними.

К. Маркс стверджував, що суспільство розвивається завдяки соціальним революціям. Відносно до прогресу техніки зростає продуктивність праці та рівень кваліфікації тих, хто працює (виробничих сил). Виробничі сили (точніше, самі робітники) починають вимагати від власників засобів виробництва дедалі більшої частки від заробленого. Зрештою це призводить до соціальної революції, передусім в економічних відносинах. Оскільки базис визначає надбудову, така економічна революція призводить до змін у суспільному ладі.

Маркс є автором теорії формацій, згідно з якою він виділяв три основні історичні типи суспільства: 1) докласове (архаїчне); 2) класове; 3) комуністичне.

Теорія формацій стала загальноприйнятою в радянській філософії і набула такого вигляду: а) первісне суспільство; б) рабовласницьке суспільство; в) феодальне суспільство; г) капіталістичне суспільство; д) комуністичне суспільство та соціалізм як його перший етап. Під комунізмом фундатори марксистської філософії розуміли такий суспільний устрій, за якого наявність надлишку матеріальних благ дасть людині змогу працювати лише, щоб реалізувати свою внутрішню творчу сутність.

Найбільшою мірою зацікавлення філософією К. Маркса відобразилося в неомарксизмі. У цій течії йшлося не про нові дослідження праць К. Маркса і не про оригінальне їх тлумачення. Радше її слід розглядати як теоретичну спробу знайти за допомогою К. Маркса відповіді на деякі пекучі питання сучасності, зокрема, проблему знецінення капіталістичною цивілізацією людської духовності. Найбільшого розмаху неомарксистські студії досягли у 1950-1960 рр. в діяльності так званої Франкфуртської школи (Г. Маркузе, Т. Хоркхаймер, Т. Адорно).

Тема 6. ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

План

6.1. Особливості та основні етапи розвитку української філософської думки

- 6.2. Філософська культура Давньої Русі**
- 6.3. Філософська культура українського бароко**
- 6.4. Філософська система Г. С. Сковороди**
- 6.5. Класична українська філософія**
- 6.6. Філософія в Радянській Україні**
- 6.7. Філософія в українській діаспорі в 1920-1980 рр.**

Ключові поняття й терміни: «два світи та три натури», інтегральний націоналізм, кордоцентризм, «логіка наукового пізнання», «нерівна рівність», «сродна праця».

6.1. Особливості та основні етапи розвитку української філософії

Українська філософія – один з національних різновидів філософії, поряд із французькою, англійською, німецькою тощо.

Її головна риса – кордоцентризм (від латинського кордос – «серце»), сприйняття людиною навколишнього світу, свого місця в ньому не стільки «головою» (мисленням), скільки «серцем» – емоціями, почуттями. У XIX ст.

Водночас кордоцентричність по-українськи означала не заперечення раціоналізму, який виступав наріжною рисою класичної західноєвропейської філософії, а лише зміну пріоритетів у співвідношенні між «головою» та «серцем». За твердженням П. Юркевича, голова, людський розум, – то лише верхівка духовного життя людини, тоді як серце – це його основа.

Іншими специфічними рисами української філософії, які формувалися на основі українського національного характеру («української душі»), є:

1. Антропоцентричність, або людиновимірність – безпосередня спрямованість на людину, осмислення її сутності, шансів на самореалізацію та щастя в житті.

2. Екзистенційність – гостро-емоційне переживання кожного конкретного моменту існування, життя взагалі. Людина шукає не абстрактну об'єктивну Істину, єдину для всіх, а свою особисту «правду» – сенс, мету власного життя. Загальноприйняті цінності пропускаються крізь особистий життєвий досвід і навпаки – особистий життєвий шлях пропонується іншим як один із можливих способів буття.

3. Толерантність і діалогічність. Українську філософську думку характеризують терпимість, шанобливе ставлення до виявів незгоди з її ідеями, прагнення вести коректну дискусію.

В історії української філософії виділяються чотири основні етапи:

I етап – філософська культура Київської Русі (XI-XV ст.). Він розпочинається з появи першої оригінальної пам'ятки філософської думки – «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського, а закінчується з переходом українських земель під владу Литовсько-Польської

держави. На цьому етапі в українській філософії переважали проблеми, пов'язані із взаєминами між Богом і світом, Богом і людиною.

II етап – філософська культура українського бароко (XVI-XVIII ст.) – час національно-культурного відродження, початок тривалої боротьби українського народу за відтворення власної державності. У цей період українській філософії було властиве переміщення центру уваги на взаємовідносини «людина-світ».

III етап – етап самобутньої національної філософії, формування якої припадає на XIX – початок XX ст. Цей етап характеризується постановкою проблеми «людина-нація» і формуванням філософії національної ідеї.

IV етап – українська філософія XX ст. (до здобуття Україною незалежності у 1991 р.). Вона представлена у двох основних різновидах:

- філософія в Радянській Україні. Головною особливістю радянської філософії є її ідеологічний характер. Наприкінці 1920-х років вона набула вигляду «діалектичного та історичного матеріалізму»;
- філософія української діаспори. Вона відома перш за все своїми оригінальними концепціями української національної ідеї (В. Липинський, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький). Крім того, саме представники української діаспори (Д. Чижевський) розпочали фундаментальні дослідження історії української філософії та її специфіки. Їх результатами ми користуємось досі.

Протягом усіх періодів українська філософська думка часто існувала не у вигляді цілісних філософських систем, а у вигляді філософського масштабу ідей. Вони викладалися не в особливих трактатах за допомогою спеціалізованих понять і категорій, а в літературі, поезії, публіцистиці відповідними засобами художньої виразності.

6.2. Філософська культура Давньої Русі.

Джерела. Найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі, що є джерелом пізнання історії філософської думки українського народу, датуються кінцем X – серединою XI ст. На думку деяких дослідників, наприкінці X ст. була написана «Промова філософа» і включена до складу «Повісті временних літ», де лаконічно відтворюється відповідно до християнського віровчення історія створення світу. У середині XI ст. створюється «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Ізборники Святослава» (1073 та 1076 рр.) та низка інших пам'яток, що насичені глибинним філософським змістом.

Істотне значення для розвою тогочасної філософської думки мало запровадження на Русі християнства. Завдяки цьому Київська Русь одержала можливість прилучитися до досягнень світової культури.

Погляди на світ і пізнання. Світ земний розуміється не як осереддя «зла», «гріха», що протистойть ідеальному, творящому й абсолютно доброму началу, а як співпричетний до добра, що з'єднує світ цей з його творцем. Звідси притаманне численним пам'яткам давньоукраїнської культури захоплення розмаїттям світу, чудового в своїй гармонії, який є гідним всемогутності й досконалості його Творця.

Зосереджуючи увагу на ролі розуму, давньоруські мислителі не заперечують і значення чуттів та волі в пізнавальній діяльності людини, спрямованої на спілкування з божественною істиною. У зв'язку з цим особлива увага

приділяється органу, завдяки якому стає можливим залучення людини до Божої істини. Таким органом вважалося серце. Якщо місце людини у світі розумілося як своєрідна точка перетину між світом благодаті, світла й безоднею темряви, то в самій людині центром зіткнення і взаємодії сил, що протистоять одна одній, вважається серце.

Учення про людину. Кисворуська культура не шанувала людську індивідуальність. Неформальна, не обмежена нормативними настановами поведінка не притаманна середньовічному суспільству. Вона не становить для цього суспільства позитивної цінності і, якщо й не засуджується, то принаймні ігнорується ним. Кожна людина повинна була діяти згідно з канонізованим, наперед визначеним, навіть у дрібних деталях, сценарієм: селянин – працювати на землі, воїни – боронити від ворогів, священник – молитися.

Відповідно до цих уявлень основними чеснотами вважалися «честь і слава». Для воїна «чесною», високоморальною була мужня і хоробра поведінка в бою. Не випадково чи не найзначнішою якістю, що вирізняє з-поміж інших головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» князів Ігоря та Всеволода, вважається «буйство». Одночасно, за словами «Повісті минулих літ», під 993 роком «перейняв славу» простий селянин, який у двобою здолав печенізького витязя, чим відвернув кочівницький напад на Русь, себто зробив значно більше, ніж просто дотримався селянської «чесності».

6.3. Філософська культура українського бароко

Джерела і центри. Українська філософська культура цієї доби позначена зміною центрів інтелектуальних впливів. Замість Візантійської імперії тут починається поширення новітніх ідей із країн Західної Європи. Значною мірою це пов'язано з перебуванням українських земель у складі об'єднаної Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої. Найбільш значущими постають ідеї гуманізму та Реформації. Гуманізм, нагадаємо, це загальна назва спрямування культури західноєвропейського Ренесансу на всебічне вивіщення людини. Реформація – широкий релігійний і суспільно-політичний рух за оновлення Християнської церкви в Західній Європі.

Носіями гуманістичної традиції були українці, які здійснювали освітні подорожі за кордон і своє життя присвятили науці та освіті (С. Оріховський-Роксолан, Юрій Дрогобич, Павло Русин).

Теоретичне осмислення і розробка комплексу ідей, співзвучних реформаційними поглядами, здійснюються наприкінці XVI – на початку XVII ст. українськими книжниками, що переважно групувалися навколо культурно-освітніх центрів. Серед таких осередків, створюваних у маєтках українських магнатів, найбільшим і найвпливовішим був центр, заснований 1576 року в м. Острог на Волині князем Костянтином Острозьким (Острозький культурний центр). Значну роль відіграли також братські школи, створені для навчання дітей членів братств – об'єднань ремісників і міщан великих міст (Львів, Луцьк, Київ) – і покликані обстоювати їх станові інтереси та задовольнити релігійні потреби.

Проте в умовах наступу правлячої еліти Речі Посполитої на православну релігію в Україні й укладання Брестської церковної унії 1596 р., яка означала підпорядкування Православної церкви в Україні Папі Римському, сприйняття реформаційних ідей обернулося радикальним протестом проти будь-яких проявів західноєвропейської культури.

Полемічна література. Особливо виразно лунали вони від представників полемічної літератури (І. Вишенський, І. Копинський, М. Смотрицький). Українські полемісти, спираючись на послання другого за значенням після Ісуса Христа теоретика раннього християнства – апостола Павла, заперечували взагалі необхідність набуття світської мудрості, адже вона ніяк не зарадить головній меті людського життя – порятунку своєї душі. Хоча крайнощі полемічного запалу не одержали значного поширення в українській культурі, вони надихали на послідовне обстоювання інтересів православ'я як традиційної релігії українського народу, один із символів його самобутності.

Києво-Могилянська академія. Розвиток філософської думки в Україні на ґрунті взаємодії із культурою Західної Європи, започаткований у XVI ст., одержує своє завершення становленням в українському духовному житті професійної філософії як самостійної складової культури українського народу. Цей процес пов'язаний із діяльністю першого вищого навчального закладу на землях східних і більшості південних слов'ян – Києво-Могилянської академії. Діяльність цієї видатної наукової і навчальної установи припадає на козацьку добу в історії нашого народу.

Києво-Могилянська колегія, згодом Академія, була заснована 1632 р. завдяки об'єднанню шкіл Київського братства і гімназії, відкритої при Києво-Печерській лаврі. Засновником Києво-Могилянської академії був митрополит Петро Могила (1596/97 – 1647 рр.). У часи її розквіту тут навчалось понад 1000 «спудеїв».

У перших чотирьох загальноосвітніх класах учні здобували гуманітарну підготовку. Насамперед тут вивчалися латинська, грецька, старослов'янська, книжна українська, польська мови, а у XVIII ст. також німецька, французька та давньоєврейська. Крім мов, викладались арифметика, геометрія і музика. Після загальноосвітніх, граматичних класів розпочали до вивчення поетики – один рік, риторики – один рік, філософії – два роки і теології – чотири роки.

Філософський курс у Києво-Могилянській академії складався з трьох і частин: (1) логіки, або розумової філософії, де розглядалися загальні закони і форми людського мислення; (2) фізики, або природної філософії, предмет якої складали – матерія, форма, природа, мистецтво, нескінченне, неперервне; космологія, або вчення про небеса; астрологія, або вчення про зірки; психологія і методологія. Закінчувався філософський курс (3) метафізикою. Викладання здійснювалось на ґрунті осмислення здобутків античної філософії, патристики та її рецепції в літературі києво-руської доби, європейської схоластики, філософії Ренесансу, Реформації і доби раннього Просвітництва.

Протягом свого існування (Києво-Могилянська академія була закрита за наказом царського уряду 1817 р.) філософська традиція, що склалася у стінах Академії, була репрезентована плеядою видатних мислителів, серед яких С. Яворський, Ф. Прокопович, І. Гізель, Й. Кононович-Горбацький, Г. Щербацький та багато інших, хто здійснив істотний внесок у розвиток філософії України.

Водночас розмежування філософії і теології, поступова переорієнтація від богопізнання до пізнання природи і людини, усвідомлення самостійної цінності природи і необхідності пізнання її законів, себто зародження типу мислення, що наближався до тогочасної модерної європейської філософії, відбувалось у Академії вкрай повільно. Найбільшим досягненням

філософської культури України доби бароко стала творчість вихованця Києво-Могилянської академії Григорія Сковороди.

6.4. Філософська система Г. С. Сковороди

Видатний український мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода (1722 – 1794 рр.) створив масштабну філософську систему, центральною проблемою якої є проблема людського щастя. Тим самим він до певної міри підсумував розміркування всієї барокової філософської культури над наріжною для неї проблемою – визначення місця людини у світі, який після низки наукових і географічних відкриттів безмежно розсунув свої обрії.

Основні ідеї своєї філософії Сковорода виклав у кількох десятках творів, побудованих на зразок античних філософських діалогів. У цих творах найбільш наочно розкрилися такі особливості творчого стилю Сковороди, як діалогізм та символізм.

Відповідно до традиції, започаткованої в українській культурі за часів Київської Русі, Сковорода розробляв і своє розуміння філософії, яка усвідомлюється ним як любов до мудрості. Мудрість є невіддільною від життя, яке, у свою чергу, має відповідати пізнаній істині. Результатом філософування є не знання, а життя-в-істині, можливо, без великих матеріальних статків, але сповнене відчуттям внутрішньої наповненості та втіхи.

Погляди на світ. Свої погляди на світ Г. Сковорода виклав в оригінальному вченні про дві натури та три світи.

Усе існуюче, на думку Сковороди, поділяється на три специфічні види («світи»): 1) великий (макрокосм) – це світ речей, Всесвіт; 2) малий (мікрокосм) – це людина; 3) символічний світ – це Біблія. Вона постає як самостійна реальність, що забезпечує людині можливість досягнення Бога. Через цей світ Бог являється людині. Саме людина, мікрокосм, є центром, у якому сходяться і набувають свого значення всі символи макрокосму й Біблії.

У кожному із трьох світів існують водночас дві натури: «видима» і «невидима». Для великого світу – це зовнішній вигляд речей та їх внутрішня прихована сутність; для людини – це тіло і душа; для символічного світу Біблії – відповідно текст і прихований у ньому Божественний сенс.

Проблема пізнання. Гносеологічну компоненту філософського вчення Сковороди посідає принцип самопізнання. Філософ, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а як онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. Результатом цього процесу постає не зміна навколишнього світу, а перетворення людини, її уподібнення до Бога.

На думку Сковороди, самопізнання – це шлях до щастя. Тільки заглибившись у себе, пізнавши власну «невидиму» природу, людина може розпізнати свою «спорідненість» і після цього відповідним чином скоригувати своє життя. З цим пов'язане притаманне філософії Сковороди акцентування ролі серця як рушія душевного життя людини, як сили, що визначає шлях усіх життєвих перетворень. Серце тут розглядається як джерело людського у людині, воно є «органом самопізнання», саме тією силою, яка веде людину шляхом самовдосконалення.

Учення про людину і суспільство. Розвиваючи вчення про споріднену працю та «нерівну рівність», Сковорода вказував, що для кожної людини існує

«споріднена праця» – заняття до душі. Це призначення визначається Богом, але тільки сама людина може його розкрити. На думку Г. Сковороди, у цій «спорідненості» легко пересвідчитись: якщо праця дає задоволення під час її виконання – це і є «спорідненість». Традиційні ж суспільні критерії – матеріальні статки, високий статус – тут не діють.

Отже, всі люди рівні в тому, що своя «споріднена праця» є для кожної людини. А нерівні вони в тому, що ця «спорідненість» у кожного своя, в кожного вона має свою специфіку і по-різному розцінюється з точки зору інших людей.

Учення про щастя. Сковорода вважав, що щастя є «необхідною необхідністю». Щастя, на думку філософа, насправді дуже легко знайти. Для цього треба тільки відкинути поширені уявлення про щастя як славу і багатство, а розуміти щастя перш за все як стан внутрішнього духовного спокою. Досягти щастя, за Г. Сковородою, можна в першу чергу через заняття «спорідненою працею». Відповідно до своїх філософських переконань Г. Сковорода провадив мандрівне життя. Його вчення стало однією із засад національної духовної традиції.

6.5. Класична українська філософія

Цей період розвитку української філософської думки характеризувався зростанням рівня фаховості. До середини XIX ст. провідним її центром була Київська духовна академія, відкрита 1819 року замість Києво-Могилянської академії. Вихованцями цієї Академії (О. Новицький, С. Гогоцький, П. Авсєнєв) було створено школу Київської релігійної філософії, сферою наукових досліджень якою була проблематика поєднання розуму та віри.

Вершиною досягненням цього проміжку часу стала творчість Памфіла Юркевича (1826 – 1874 рр.), професора Київської духовної академії, згодом – Московського університету. Саме завдяки йому відбулася концептуалізація засадничої риси української філософської думки – кордоцентризму.

У другій половині століття головну роль відігравали університети – Харківський (1804), Київський (1834), Новоросійський (в Одесі, 1865). Одночасно традицію релігійно-теїстичної філософії продовжували викладачі Київської духовної академії: П. Ліницький, П. Кудрявцев, Д. Богдасьєвський.

Академічна філософія України не просто віддзеркалила магістральні тенденції розвитку світового філософського знання, зокрема кризи раціоналістичної філософії. Вона піднялася на професійний рівень, достатній для створення власних філософських систем: «панпсихізм» О. Козлова, «синехологічний спиритуалізм» О. Гілярова, «монодуалізм» М. Грота. Авторам усіх цих філософських систем було властиве бажання творчо переосмислити запропоновані західноєвропейською філософією підходи до розв'язання граничних філософських проблем. Щоправда, часто давалася ознака запізнілості і недостатня просунутість процесів професіоналізації української філософської думки.

Більш за все класична українська і філософія знаменна розробкою української національної ідеї. З одного боку, студії в цьому напрямку вписувалися в загальноєвропейські процеси пробудження національної свідомості «малих» народів, які безправно входили до складу великих багатонаціональних імперій. З іншого – вони знаменували собою процес

концептуального оформлення історіософії вітчизняної історії, розпочатий, як зазначалося вище, філософською культурою Київської Русі.

На першому етапі становлення української національної ідеї – академічному – відомим діячам української культури романтичного спрямування – М. Гоголю, П. Кулішеві, Т. Шевченку, М. Костомарову, об'єднаним у Кирило-Мефодіївське братство, вдалося у низці своїх художніх і почасти наукових творів привернути інтерес тогочасного суспільства до власного минулого. У той час воно ще живилося спогадами про напівдержавну добу Гетьманщини, але все більше піддавалося загальноімперській уніфікації. Тільки на другому, культурно-освітньому етапі, в науковій і суспільно-політичній діяльності М. Грушевського було доведено, що історія українського народу є безперервною і самобутньою від початків історичного життя в Україні в IV ст. Боротьба за повне її усамостійнення є віддзеркаленням об'єктивних тенденцій розвитку світової цивілізації. Вищим щаблем її поступу є яскраве звільнення поневолених народів.

На політичному етапі ця теза стала засадничою для ідеологічної платформи українського визвольного руху. Першим і найбільш радикальним її виголошенням стала невеличка програмна книжка М. Міхновського «Самостійна Україна». Її автор заявив, що «через увесь час свого історичного існування нація наша здебільшим зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної».

6.6. Філософія в радянській Україні

Разом із ствердженням в Україні принципово нового суспільно-політичного устрою – радянської влади – сформувався принципово новий образ філософії. Відтепер, по-перше, філософія мала бути повністю професійною, по-друге, змістовно тожньою комуністичній ідеології правлячого режиму. З 1920-х рр. філософські дисципліни як обов'язкові викладалися у всіх вищих навчальних закладах. Безпосередньо наукові дослідження філософської проблематики були зосереджені в спеціально створених інститутах системи Академії наук СРСР.

Єдиною допустимою філософською системою в 1934 р. після виходу у світ «Короткого курсу історії ВКП(б)» було названо діалектичний та історичний матеріалізм. Цю систему за безпосередньої участі Й. Сталіна було сформульовано на основі спрощення ідей марксистської філософії. Таким чином, керівники Радянської держави сподівалися зробити її загальноприйнятною для всього населення власної країни. Діалектичний та історичний матеріалізм виходив із матеріалістичного бачення світу, переважання матеріальних, передусім економічних факторів над духовними, суворої підпорядкованості розвитку і природи, і суспільства декільком загальним законам (законам діалектики). Відповідно до цих законів об'єктивно мала відбутися перемога комуністичної соціально-економічної формації як найбільш досконалої форми суспільного устрою.

Дискусії з теоретичних питань були можливі лише в 1920-ті рр. Під час таких дискусій, які збіглися в часі з національно-культурним відродженням, видатним українським літератором Миколою Хвильовим (Микола Іванович Фітільов, 1893 – 1933 рр.) була висунута концепція «азіатського ренесансу».

Саме Україні, вважав Хвильовий, судилося стати «оазисом азіатського ренесансу», який започатковує вищу і останню епоху в історії людства –

пролетарську. Це зумовлено перше за все її розташуванням на межі Європи й Азії, що дає можливість сполучити енергію обох культурних регіонів. Концепція «азіатського ренесансу» викликала величезне обурення в Москві, яка тільки себе бачила втіленням прогресу для всього людства. Зацькований письменник наклав на себе руки.

Поновлення оригінальної філософської думки стало можливим в Україні тільки в 1960-1980-ті рр., коли на зміну репресивному сталінському тоталітаризмові прийшов ліберальніший партійно-бюрократичний режим. Воно тісно пов'язане з особистістю талановитого філософа, здібного організатора у сфері науки, П. Копніна (1922-1971 рр.), який з 1962 по 1968 р. був директором Інституту філософії АН УРСР. Копнін є фундатором школи «логіки наукового пізнання»: Діяльність цієї школи була зацентована на гуманістичній спрямованості філософії.

Новий етап розвитку української філософії розпочався із поновленням 1991 року української державності. Проте підсумовування проблем і перспектив цього розвитку має відбутися в майбутньому, коли вони набудуть впізнаваніших рис.

6.7. Філософія в українській діаспорі у 1920-1980-ті рр.

Поза межами радянської України українознавчі дослідження, в тому числі у сфері філософії, провадилися в численних культурно-громадських, освітніх, науково-дослідницьких осередках. Одним із найзначніших центрів такої діяльності була Прага, де від 1921 р. розпочав діяльність Український вільний університет. Українські наукові інститути діяли у Варшаві й Берліні. Після Другої світової війни 1945 р. в Аугсбурзі (Німеччина) було засновано Українську вільну академію наук. У Мюнхені відновив свою діяльність Український вільний університет та Наукове товариство імені Т. Шевченка. У США починаючи з 1970-х рр. діє Гарвардський український дослідний інститут, у Канаді – Інститут українських студій, у Римі – Український католицький університет. Ці установи створюють інституціональну базу для досліджень, у тому числі у галузі розробки філософії української ідеї.

Характерною особливістю підходу до проблеми національної ідеї є наростання, починаючи з 1920-х рр., особливо в колі емігрантської молоді, спроб розв'язати її з позицій крайньої радикальної форми націоналізму – інтегрального націоналізму. Спробу теоретично обґрунтувати цю програму здійснив Дмитро Донцов (1883-1973 рр.). Його найголовніші праці: «Підстави нашої політики», «Націоналізм», «Дух нашої давнини». Він висував такі постулати:

1. Національна ідея повинна стверджуватись як абсолютний догмат, предмет віри. Тому вона вимагає від справжнього українця беззастережної відданості нації та підпорядкування всього життя справи незалежної державності.

2. У житті ідею впроваджує не «народ», який є лише чинником для всякої ідеї, а «активна, відважна, спрагнена влади меншість».

3. Національна ідея має бути зреалізована за будь-яку ціну і будь-якими засобами.

Політична доктрина В'ячеслава Липинського (1882-1931 рр.), викладена ним у «Листах до братів-хліборобів», ґрунтувалася на переконанні у тому, що «без власної Української держави не може бути Української нації, а без Української нації не може бути на Українській землі громадського життя».

Вихідним постулатом для Липинського є земля. Спільнота людей, що мешкає на певній території й просякнута певними традиціями, складає націю. Виразником національної ідеї є «аристократія».

Своїми студіями минувшини філософської культури України уславився Дмитро Чижевський (1894-1977 рр.). Він є автором перших узагальнюючих праць з історії української філософії, зокрема у виданих у Празі 1926 р. «Філософії на Україні (спроба історіографії)» та «Нарисах з історії філософії на Україні» – 1931 р. Йому належить честь визначення її засадничих рис і основних етапів розвитку. Започаткована Д. Чижевським методологічна лінія знайшла своє продовження в науковій школі «української філософської культури» завідувача кафедри філософії та релігієзнавства поновленої Києво-Могилянської академії Вілена Горського (1931-2007 рр.) і нині є провідною для історико-філософського українознавства. Представники цієї школи виходять із необхідності вивчати не боротьбу філософських теорій, а осмислювати філософську думку минулого у контексті історії національної культури. Такий підхід дозволяє суттєво розширити дослідницькі обрії.

Тема 7. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

План

- 7.1. Розуміння сучасної світової філософії.**
- 7.2. Позитивізм. Неопозитивізм і постпозитивізм.**
- 7.3. «Філософія життя».**
- 7.4. Фрейдизм та неофрейдизм.**
- 7.5. Екзистенціально-антропологічні напрямки.**
- 7.6. Герменевтика.**
- 7.7. Феноменологія.**
- 7.8. Структуралізм.**
- 7.9. Філософія доби Постмодерну.**

Ключові поняття й терміни: верифікація, герменевтика, де-конструкція, екзистенціалізм, еkleктика, лібідо, парадигма, персоналізм, позитивізм, постмодерн, прагматизм, психоаналіз, сублімація, «філософія життя».

7.1. Розуміння сучасної світової філософії

Сьогодні філософія є засобом критичного аналізу, усвідомлення найважливіших, універсальних процесів і проблем, від яких залежить розвиток сучасної цивілізації. Все більшого значення в осмисленні світу набуває принцип єдності протилежностей. Їх гармонічного поєднання для усвідомлення загальнолюдських інтересів і цінностей.

В концепціях сучасної світової філософії знайшли специфічне відображення, по-перше, суперечності нинішнього суспільства і, по-друге, об'єктивні тенденції розвитку сучасного світу в цілому: проблеми людини, культури, глобальні проблеми тощо. Тому основне завдання сучасної філософії – вивчення глибинних зрушень у культурі, динаміки співвідношень між різними її сферами (наука, технологія, політика, мораль та ін.) в усьому їх різнобарв'ї та суперечливій взаємодії різних пластів.

Сучасність у філософії має свій внутрішній масштаб. За звичкою, початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли з'явилися «некласичні» форми філософування, що стали в Європі домінуючими на початку XX ст.

Класична філософія, чи «метафізика», як її іноді називають в сучасній літературі, з часів Античності до Гегеля – була «розумовою», спиралась на силу мислення та логіки і мала аналізувати визначене коло необхідного мінімуму традиційної для всієї філософії проблематики: онтологічні, гносеологічні, методологічні проблеми (аксіологічні також розглядалися). Часом залучались логіка, етика й естетика. І все це – в контексті раціонального аналізу. Таким чином, характерною ознакою класичної філософії була безмежна віра в розум, у його здатність пізнати світ.

Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то сучасна некласична філософія стає філософією людини і філософією мови. Класичні метафізичні схеми все частіше не задовольняли багатьох філософів XIX ст. саме тим, що, на їх погляд, в такій філософії була втрачена людина. Нові філософи вважали, що специфічність і багатовимірність суб'єктивних проявів людини не охоплюється методами розуму й науки. Вони брали за первинну реальність не світ, буття, Дух чи природу, а життя, існування людини. Тому увага зосереджується навколо проблем сенсу та долі людського буття, людської суб'єктивності, духовного досвіду людини, світу її повсякденності, на сферах історії та культури, мови та спілкування.

XIX ст. висуває нові (іраціоналістичні) філософські ідеї, розробка яких триває і в наш час. Ці ідеї спричинені політичними процесами (націоналізм, лібералізм, соціалізм), а також потужним прогресом природничих наук і техніки. Їх загальне спрямування – критика ідеалізму, абстрактного раціоналізму, спекулятивного мислення.

Основні опозиційні напрямки XIX століття:

1. Іраціоналістичний напрям: «філософія життя», християнський екзистенціалізм. Іраціоналізм – вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

2. Раціоналістичний напрям: позитивізм (перша та друга хвилі розвитку). Раціоналізм (лат. розумний) – філософський напрям, який визначає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

7.2. Позитивізм. Неопозитивізм і постпозитивізм

Позитивізм – це філософська течія, головним предметом якої стало наукове знання, яке називається «позитивним». У своєму історичному розвитку пройшов 4 етапи.

Термін «позитивізм» походить від «позитивного» (тобто фактичного, побудованого на досвіді) знання. Позитивізм – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальні цінності філософських знань, теоретичного мислення. Позитивізм протиставляє таке «позитивне» знання «метафізичному» або спекулятивному, яке виходить за рамки фактів.

Перший позитивізм виник у 30 – 40-х роках XIX ст. Його засновником був Огюст Конт (1798-1857). У своїй праці «Курс позитивної філософії». Тут він формулює т.зв. закон трьох стадій духовного розвитку людства.

1) Теологічну, коли людство волило знаходити надприродні пояснення природних явищ.

2) Метафізичну, коли панує філософія і оперує абстрактними поняттями та сутностями, так само далекими від реального стану справ, як і релігійні пояснення.

3) Наукову або позитивну, коли пізнавальний інтерес звертається до реальних фактів, спостережень, виходячи з яких можна пізнати загальні закономірності. «Позитивне знання» у Конта має смисл: фактичного, корисного, вірогідного, точного, конструктивного, відносного.

Представниками були Джон Стюарт Міль (1806-1876) закладає основи єдиної методології для всіх наук – індуктивної логіки. Відома праця «Система логіки». Герберт Спенсер (1820-1903) створив концепцію еволюції. «Синтетична філософія».

Другий позитивізм (емпіріокритицизм) виникає на межі XIX – XX ст. Його засновниками були австрійський фізик Ернст Мах (1838-1916) і швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843-1896).

На перший план було висунуто проблеми теорії пізнання. Розв'язати ці проблеми можливо на підставі закону зайвої витрати пізнавальних зусиль та «критики чистого досвіду». Замість того, щоб вигадувати якісь абстрактні сутності, справжнє пізнання має використовувати тільки ті поняття, що вкорінені в досвіді, мають матеріальний еквівалент. Наприклад, можна міркувати над рухом атомів, над взаємодією між ними, але не треба говорити про «матерію як об'єктивну реальність».

Третя хвиля позитивізму або неопозитивізм, аналітична філософія виникли у 20-40-х рр. XX ст. і розвивався як течії, що претендували на аналіз філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході науково-технічної революції. Головним предметом їх дослідження стає мова – наукова і побутова. Обидві течії тісно взаємопов'язані, їх споріднює предмет дослідження – мова і прагнення вилучити філософію з наукового знання.

Неопозитивізм (грец. *neos* – новий і лат. *positivus* – умовний, позитивний) – один із основних напрямів філософії XX ст., який зводить філософію до аналізу мови науки і намагається вилучити з науки поняття («метафізичні залишки»), які, на його думку, не ґрунтуються на фактах. Відносять представників Віденського гуртка австрійського філософа Мориця Шліка (1882-1936 рр.), німецько-американського філософа Рудольфа Карнапа (1891-1970 рр.), австро-американського філософа Філіпа Франка (1884-1966 рр.) та інших.

Центральною для неопозитивізму є проблема значення наукових висловів.

Представники неопозитивізму зосередили зусилля на визначенні загальновизнаного критерію науковості. Такий критерій вони вбачали у процедурі верифікації, тобто перевірки наукових постулатів (висловлювань) шляхом їх зіставлення з фактами, що піддаються спостереженню.

Аналітична філософія або лінгвістичний аналіз, набувши особливого поширення у 40-ві роки XX ст. в англomовних країнах, стає однією з найвпливовіших течій, що досліджує побутову мову, визнає осмисленість філософських тверджень. Передумови її були закладені Бертраном Расселом (1872-1970 рр.) і Джорджем Муром (1873-1958 рр.), а наймогутніший поштовх був наданий Людвігом Вітгенштейном (1889-1951 рр.). До цієї течії також належать їх послідовники Гілберт Райл (1907-1976 рр.), Джон Остін (1911-1960 рр.) – представники так званої кембриджсько-оксфордської школи.

У 1960-1970 рр. під впливом ідей Карла Поппера склалася четверта течія позитивізму або постпозитивізм. Постпозитивізм – це множина методологічних концепцій, що прийшли на зміну неопозитивізму; є етапом у розвитку філософії науки, який зосереджує увагу на проблемах ефективності

наукового знання, механізмі його розвитку, сутності наукових революцій, на зв'язках наукового знання з соціально-культурним середовищем людини. Основні його представники: Томас Кун, Імре Лакатос, Стівен Тулмін, Пауль Фейєрабендт.

Впливовою частиною постпозитивізму є критичний раціоналізм К.Поппера – концепція, згідно з якою, наука розвивається тільки як процес здогадів і припущень, в яких міститься можливість їх спростування.

Замість процедури верифікації Поппер запропонував принцип фальсифікаціонізму. Згідно з останнім для розвитку теорії треба намагатися її фальсифікувати, тобто шукати факти, здатні її спростувати.

У 60-ті роки ХХ ст. у США на ґрунті традиційної позитивістської проблематики – методології науки – сформувалась так звана історична школа філософії науки, представники якої – Томас Кун (1922-1996 рр.), Імре Лакатос (1922-1974 рр.), Пауль Фейєрабенд (1924-1996 рр.), Стівен Тулмін (1922-1997 рр.) – досліджували історію науки.

Вони звернули увагу на дослідження ролі соціальних факторів у розвитку науки. Йдеться, зокрема, про вплив соціальних відносин (демократії та тоталітаризму), наукової спільноти, прийнятих вченими критеріїв і оцінок науковості на розвиток наукового знання.

Ці дослідження започаткувала праця Т. Куна «Структура наукових революцій» (1963). Для характеристики історичного розвитку науки він запроваджує поняття «нормальна наука», «парадигма», «наукова революція», «наукова спільнота» тощо.

Інший представник історичної школи І. Лакатос запропонував модель розвитку науки, яка ґрунтується на змаганні «дослідницьких програм».

Серед інших концепцій осмислення історичного розвитку науки, можна виділити «анархічну епістемологію» П. Фейєрабенда, яка виступає проти універсальних методологічних принципів, норм. Загалом постпозитивізм відіграв значну роль у розвитку філософії науки ХХ ст.

Прагматизм. Близькими до позитивістської традиції є вчення прагматизму. Його засновниками були американські мислителі кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Чарльз Пірс (1839-1914), Вільям Джемс (1842-1910), Джон Дьюї (1859-1952), Дж. Г. Мід.

Прагматизм доцільно розглядати як концептуальне (понятійно-теоретичне) оформлення такої риси американського менталітету, як практицизм, діловитість, прагнення до життєвого успіху, корисного ефекту від будь-якої діяльності. «Істинними» є ті поняття і теорії, які дають найбільший ефект, «працюють», приносячи користь. Таким чином, прагматизм ставить знак рівності між істинністю та практичною користю: наприклад, релігія – істина, бо вона виконує корисну, потрібну людині «психотерапевтичну» функцію.

7.3. «Філософія життя»

Філософія життя – філософська течія, представники якої проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії.

Ця течія склалась у 60 – 70-х роках ХІХ ст. головним чином у Німеччині та Франції як опозиція класичному раціоналізму. Вона звертається до життя як первинної реальності, яка не є досяжною ані чуттєвому пізнанню, ані раціоналістичному, але досягається інтуїтивно, в наслідок безпосередніх переживань.

Ідейним джерелом цієї філософії постає ірраціоналістичне, а водночас і волюнтаристське вчення німецького філософа Артура Шопенгауера (1788-1860). Його головна праця «Світ як воля і уявлення».

Філософ услід за Кантом розглядає світ як суму людських уявлень, апріорно упорядкованих простором, часом і причинністю. Але всі явища є по суті об'єктивізацією єдиної волі, трактованої як ірраціональний і сліпий натиск. Воля безпосередньо об'єктивується не в самих речах, а в їх моделях (ідеях) (спостерігаємо тут вплив Платона). Споглядання ідей є специфічною функцією мистецтва.

У відповідності до давньоіндійських уявлень, Шопенгауер вважав, що, оскільки воля ніколи до кінця не може бути реалізована, усяке життя є стражданням. Одним із засобів його подолання є заперечення волі, погашення волі до життя (це песимізм).

Таким чином, Шопенгауера вважають засновником волюнтаризму – філософської течії, яка проголошує основою світу волю, протиставляючи її розуму.

Волюнтаризм та ірраціоналізм Шопенгауера були сприйняті представниками «філософії життя» Фрідріхом Ніцше в Німеччині та Анрі Бергсоном у Франції.

Для знаменитого німецького філософа Фрідріха Ніцше (1844-1900) першочергове значення мало не абстрактне надіндивідуальне буття, а саме життя – як потік невлених для розуму миттєвостей існування.

У творчій діяльності німецького філософа (1844-1900) виділяють 3 періоди:

До першого періоду (1870-1876) відносяться роботи по грецькій культурі: «Народження трагедії із духа музики», «Філософія в трагічну епоху Греції», «Несвосчасні роздуми». Ніцше возвеличує трагедійне начало в історії культури і критикує у цьому зв'язку грецьку раціоналістичну філософію (головним чином, Сократа). В цей період у пошуках ідеалу Ніцше звертається до міфології Давньої Греції. Він вводить поняття двох протилежних начал буття та культури: діонісійського – темного, хаотичного, ірраціоналістичного та аполлонівського – просвітленого, раціонального, гармонічного. Звеличує діонісійське начало в історії культури, як домінуюче.

В працях другого періоду (1876-1882) – «Людське, занадто людське», «Ранкова зоря», «Весела наука» – Ніцше виступає як філософ-скептик, критик європейської культури, мистецтва, релігії.

Ніцше стверджував, що сучасна йому європейська цивілізація перебуває у ситуації «смерті Бога». Люди дедалі менше орієнтуються на цінності, проголошені християнською релігією, більше не вірять у те, що світом правлять істина, добро й краса. «Убивцею Бога» стала сама людина, яка прилюдно демонструє прихильність до релігії, відвідує церкву й не забуває принагідно молитися, а в житті майже завжди поводить себе аморально. Ф. Ніцше бачив завдання європейської культури якраз у тому, щоби покласти край такому лицемірству. Для цього потрібна переоцінка цінностей. Дороговказом на цьому шляху мала стати генеалогія моралі – дослідження витоків європейських моральних критеріїв.

В третій період – з 1883 р. до кінця 1889 р. були написані основні філософські твори «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», а також ряд творів, виданих після смерті, серед них «Воля до влади».

Генеалогія моралі, розроблена Ніцше, привела його самого до вражаючих висновків. Виявляється, у дохристиянські часи найвищою цінністю вважалися сила, воля, мужність, притаманні тодішній аристократії як військово-політичній еліті. Усталена формула, згідно з якою «блаженними» проголошуються ниці та вбогі духом, народжується разом із християнством, яке таким чином здійснило «революцію рабів у моралі». Ф. Ніцше позиціонував свою переорієнтацію цінностей як повернення до ієрархії справжніх, природних цінностей, колись спотвореної християнством.

Природно, що носії цінностей життя мають запанувати у суспільстві, підкоривши собі простих людей зі слабким духом. Ці володарі уособлюватимуть новий тип людини – Надлюдину. Це образ канатоходця: для глядачів він – усього-на-всього блазень, створений, щоб їх розважати; але насправді саме він більше за них усіх знає про життя і його цінність, оскільки щодня ним ризикує.

Яскравим представником «філософії життя», родоначальником інтуїтивізму (філософська течія, яка абсолютизує роль інтуїції у пізнанні) у Франції був Анрі Бергсон (1859-1941).

У своєму головному творі «Творча еволюція» Бергсон критикує теорію еволюції та викладає розгорнуту філософію життя. Життя визначається Бергсоном як творчий процес, що триває у часі, ініціюється життєвим поривом і розгортається у все нових формах. Абстрагуючий, статичний розум не здатний осягнути динамізм, унікальність тривання потоку життя – причетність до творчого життєвого пориву можлива тільки завдяки інтуїтивному самозаглибленню свідомості. В інтуїції досягається єдність інстинкту та інтелекту.

Інтуїтивізм Бергсона мав вплив на подальший розвиток філософії, перш за все на екзистенціалізм. Його метод, заснований на потоці свідомості, був застосований у творчості багатьма представниками культури – письменниками, драматургами, діячами театру і кіно (М. Пруста, Б. Шоу, У. Фолкнера та Ф. Фелліні).

7.4. Фрейдизм та неофрейдизм

Фрейдизм та неофрейдизм. Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. постало вчення Фрейда т.зв. фрейдизм (назва теорії та методу психоаналізу). Психоаналіз – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр Зігмунд Фрейд (1856-1939). Як лікар-психіатр Фрейд досліджував причини і методи лікування неврозів, психічних розладів, для чого й розробив метод психоаналізу. Однак зрештою цей метод привів його до досить широких філософських узагальнень.

Фрейд першим в історії західної філософії обґрунтував учення про те, що людська свідомість, яка досі вважалася цілісною єдністю, насправді є складним, багаторівневим явищем. У структурі свідомості особистості Фрейд виділяв 3 елементи:

- Воно – неусвідомлена («передсвідома») сфера психіки;
- Я – її свідомий рівень;

- над-Я – внутрішній «цензор», який формується під впливом вимог суспільства до людини (ці вимоги обмежують або забороняють її інстинктивні потяги та бажання).

Головним і визначальним інстинктивним потягом людини Фрейд вважав сексуальний (лібідо). Пізніше дослідник розвинув учення про два протилежні потяги – до життя (Ерос) і до смерті (Танатос). Ерос спонукає нас до творення, Танатос – до руйнування.

Однак під дією вимог і заборон з боку над-Я більшість цих потягів не допускаються до свідомості, а витісняються у сферу несвідомого (це називається механізмом витіснення). Проте вони не зникають, а «заміщуються» – виявляють себе у сновидіннях, несвідомих діях (обмовки, помилки у письмі тощо), а також стають причиною неврозів, спричиняючи реальні психологічні проблеми.

На думку Фрейда, існують два способи врегулювати конфлікт між Я та Воно:

1) сублімація – перенесення негативної енергії нереалізованого бажання на більш прийнятні різновиди діяльності. Найчастіше таким «порятунком» стає творчість. Цей механізм діє в людській свідомості автоматично;

2) психоаналіз. Під час психоаналітичного сеансу пацієнт, зручно вмовстившись на ліжку, провадив невимушені розмови з лікарем-психоаналітиком. Завдання останнього полягало у тому, щоб у тих образах, до яких у своїй оповіді вдавався пацієнт, розпізнати його нереалізоване бажання і потім дати пацієнтові усвідомити неприйнятність цього потягу з суспільної точки зору, тобто над-Я.

Його послідовники – фрейдисти і неофрейдисти вносили істотні корективи у теорію свого вчителя. Серед них: Карл Густав Юнг (1875-1961) – засновник аналітичної психології. Розробив учення про колективне несвідоме, яке становить глибший рівень психіки, ніж індивідуальне несвідоме. У колективному несвідомому зберігаються архетипи – першообрази, які склалися ще в архаїчний період становлення людської культури; Альфред Адлер (індивідуальна психологія);

Вільгельм Райх (сексуально-економічна теорія); Еріх Фромм (1900-1980) досліджував взаємодію між психічними та соціальними чинниками, пропонував методи «соціальної терапії» для оздоровлення суспільства.

7.5. Екзистенціально-антропологічні напрями

Християнський екзистенціалізм С. К'єркегора. Данський філософ С'єрен К'єркегор (1813-1855) дав оригінальний, релігійно забарвлений аналіз людського існування і спричинив розвиток філософії екзистенціалізму ХХ ст.

К'єркегор відкидає гегелівське поняття абстрактного мислення (Абсолютного духу) і наполягає на врахуванні конкретного, часового, суб'єктивного існування, т.зв. екзистенції, що складає основу особи людини.

Отже, екзистенція – це спосіб буття людської особистості. Розглядаючи людину як «екзистенцію», К'єркегор аналізує її «буттєву, онтологічну структуру» через поняття страху, відчаю, відчайдушності тощо. При цьому К'єркегор встановлює три способи існування особистості, або 3 типи екзистенції: 1) естетичний (тобто чуттєвий), коли індивід перебуває в стані постійного жадання чуттєвих насолод, що заводять у глухий кут або до вибору іншої альтернативи, 2) етичний (заснований на розумі) – людина діє

згідно з усвідомленою повинністю, прийнятими людськими моральними нормами (не вбий, не кради тощо). На цьому рівні, на думку К'єркегора, людська індивідуальність повністю залежить від всезагального, а конкретна індивідуальність не береться до уваги. І лише 3) релігійний є виходом за межі етичного (і отже, розуму), є проривом до найвищого джерела моральності – Бога, а також типу існування.

Філософські ідеї К'єркегора були передчасним прозрінням, виявилися неспівзвучними духовній атмосфері Європи XIX ст. Тому їх не зрозуміли й невдовзі забули. Екзистенціалізм, який виник у міжвоєнний час, є прямим спадкоємцем філософії К'єркегора.

Екзистенціалізм (буквально – «філософія існування») – провідний напрям філософської думки XX ст., який осмислює проблему людини, її сутності й існування, буття у світі, можливостей і перспектив свободи та відповідальності.

Цей напрям став породженням складного і трагічного XX ст. з його гострими протиріччями і конфліктами, катастрофічними війнами, широкомасштабним насильством над людьми, нестримним науково-технічним прогресом, який виявився не тільки благом, але й джерелом великих небезпек. У XX ст. було підірвано віру класичної філософії у «світовий розум» і розумний сенс історії, у прогрес, у традиційні моральні цінності, що зумовило потребу у новій системі світоглядних координат.

Відомі дві великі «хвилі» екзистенціалізму, в одній з яких провідну роль відіграли німці (М. Гайдеггер, К. Ясперс), а в другій – французи (Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель). Іноді виділяють релігійний екзистенціалізм, який визнає Бога як основу буття світу та людини, та атеїстичний екзистенціалізм, який Бога у своїх теоретичних конструкціях не враховує.

Ідейними попередниками екзистенціалізму були С. К'єркегор, представники «філософії життя» (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон), засновник феноменології Е. Гуссерль.

Основні ідеї екзистенціалізму можуть бути зведені до трьох основних тверджень:

1. Існування (екзистенція) передує сутності. На відміну від будь-якої матеріальної речі, виготовленої людськими руками за певним заздалегідь визначеним проектом, людина «закинута» – у світ: вона народжується, лише потім усвідомлює своє внутрішнє «Я» і до кінця свого життя переживає й сама творить своє справжнє, індивідуальне, єдине і неповторне існування.

2. Людина відповідає не тільки за себе, але й за всіх людей. Свобода вибору не означає, на думку екзистенціалістів, довільності людських дій і вчинків. Навпаки: кожен нібито вільний крок людини може мати досить масштабні наслідки. Тому, створюючи себе, людина повинна усвідомлювати свою відповідальність перед іншими.

3. Людина приречена бути вільною. Немає нічого й нікого, що могло б виправдати людину чи виправити її помилки. Марні посилання на Бога, на зовнішні обставини, або навіть на інтриги власної підсвідомості.

Під впливом К'єркегора та Ніцше сформувалась екзистенціальна філософія Карла Ясперса (1883-1969 рр.). Німецький філософ вбачає завдання екзистенціалізму в тому, щоби вказати кожному на витoki його самобуття, які досягаються лише із середини, а не через зовнішнє дослідження. Самобуття не вичерпується емпіричним наявним буттям, а є свого роду завданням, яке

людина повинна виконати задля реалізації своєї свободи. Самобуття (я сам, як екзистенція) є буттям, яке не є, а може бути, повинно бути і саме визначає, яким йому бути, незалежно від природних і культурних умов (в праці «Розум та екзистенція»).

До усвідомлення своєї екзистенції людину частіше підштовхують граничні ситуації: смерть, боротьба, страждання, провина. Саме в цих ситуаціях людина звільняється від своїх повсякденних турбот, від своїх ідеальних інтересів та наукових уявлень про дійсність. Тоді перед людиною відкривається світ її власного існування, істинної сутності та світ переживання бога (трансцендентного) (в праці «Філософія»).

Екзистенціалізм Жана Поля Сартра (1905-1980 рр.) сформувався під впливом феноменології, вчень Хайдеггера, Гегеля, Маркса. У своєму головному творі «Буття і ніщо» Сартр розрізняє в-собі-буття речей (цілком позитивне) і для-себе-буття – свідоме буття людини, в якому з'являється ніщо – заперечення буття. Людська екзистенція несе в самій собі заперечення: вона є те, що вона не є, і не є тим, чим вона є. Людина є проектом самої себе, тобто вона визначається своїми можливостями: вона є не тільки те, що вона є, а й те, що вона із себе робить. Так визначається свобода людини. Оскільки Сартр був атеїстом, він вважав, що людина сама визначає свою екзистенцію, цілком відповідальна за себе (хоча й може бути неширою і уникати відповідальності). Сартр розкриває структуру буття-для-іншого, тобто відношення людини до Іншого. Для того, щоб взнати себе самого, потрібен Інший, але самобуття полягає у свідомому проектуванні себе згідно своїх можливостей, отже, в тому, щоб не бути Іншим.

У поглядах на суспільство Сартр прагне поєднати екзистенціалізм та марксизм. Він сприймає теорію відчуження, але вважає, що люди повинні здійснювати екзистенціальні проекти всупереч тиску соціальних обставин.

Французький письменник-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії Альбер Камю (1913-1960 рр.) розвиває свої ідеї у формі філософських, літературних та політичних есе. У «Міфі про Сізіфа» розкривається ситуація абсурду, що виявляється у прірві між Я і світом: «Абсурд народжується з протистояння людини, що ставить запитання, і світу, що мовчить і не дається розуму». Слід відмовитися від усяких філософських тлумачень світу, прийняти страждання, даність, позбавлену смислу і Бога. Таким чином, екзистенціалізм, з одного боку, доводить до логічного завершення розпочатий просвітниками рух до звільнення людини, а з іншого – демонструє, що свобода людини завжди буде не абсолютною, а відною.

До течій сучасної філософії, у яких спеціально розглядалися проблеми людини і запропоновані власні оригінальні концептуальні бачення, належать також філософська антропологія (у спеціальному значенні терміна) й персоналізм.

Філософська антропологія – це течія, яка виникла у 20-х роках ХХ ст., тобто приблизно тоді ж, коли й екзистенціалізм, і подібно до останнього пов'язана ідейною наступністю з «філософією життя». Засновниками і представниками філософської антропології були Макс Шелер, Гельмут Плеснер, Арнольд Гелен та інші. Це вчення прагнуло до цілісного осягнення людини в усій специфіці її буття, її місця в Космосі, поєднуючи при цьому філософський підхід із конкретно-науковим. Проголошена Шелером програма цілісного вивчення людини залишалася нереалізованою. З самого початку філософська

антропологія розпалася на ряд течій, кожна з яких виділяла яку-небудь одну із специфічних особливостей і властивостей людини – біологічну, психічну, культурну, релігійну тощо.

Персоналізм можна віднести до релігійно-антропологічних учень кінця XIX–XX ст. Серед авторів персоналістичних концепцій – американці У. Хокінг, Е. Брайтмен, Р. Т. Флюеллінг, французи Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Недонсель, П. Рікьор, росіяни М. Бердяєв, Л. Шестов, та інші.

Основна категорія цієї філософії – «персона», «особистість», яка визнається первинною стосовно матеріального буття. Світ уявляється як сукупність «персон», що нагадує монадологію Ляйбніца. Вищим, вихідним особистісним началом є Бог. Особа людини співвіднесена з вищою особою – Богом-творцем. Особа (особистість) виявляє себе не тільки в пізнанні, а насамперед у вільному самовизначенні, в активній творчій діяльності, зокрема митців у мистецтві, до якого в персоналізмі особливий інтерес.

7.6. Герменевтика

Герменевтика (від імені грецького бога Гермеса, який був посередником між богами і людною – витлумачував волю богів людям і повідомляв бажання людей богам) – спосіб філософування, центром якого є тлумачення, розуміння текстів. Найчастіше предметом дослідження виступає текст. Таким чином, провідна тема – проблема розуміння витлумачення, інтерпретації тексту.

Формування мови, виникнення писемності стимулювали розвиток герменевтики, актуалізували проблему розуміння з найдавніших часів. Цей процес набуває нового звучання у XIX ст. завдяки Фрідріха Шлейєрмахера. Основні твори: «Розмови про релігію», «Монологи», «Діалектика».

Сьогодні це напрям у філософії, що опрацьовує теорію і практику тлумачення, інтерпретації, розуміння; герменевтика тлумачиться насамперед як мистецтво розуміння чужої індивідуальності, «іншого», причому предметом герменевтики виступає навіть не зміст, а перш за все аспект виявлення, бо саме воно є втіленням індивідуальності. Провідними представниками філософської герменевтики XX ст. були Георг Гадамер, Поль Ріккер.

Основним питанням філософської герменевтики стає питання про те, як влаштоване, упорядковане те суще, буття якого полягає в розумінні. Для Гадамера розуміння не тільки науковий метод, а й спосіб буття самої людини, що відкриває їй світ. Процес розуміння йде по герменевтичному колу, в якому часткове пояснюється із цілого, а ціле – з часткового. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не смисл, вкладений в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний даний текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Якщо Гадамер розробляє в герменевтиці онтологічний бік, то Поль Ріккер – гносеологічний. Будь-яке розуміння, на його думку, опосередковане знаками і символами. Під символом Ріккер розуміє будь-яку структуру значень, де один смисл є прямим, первинним, а інший – непрямим, побічним, вторинним, який можна сприйняти лише опосередковано, через первинний смисл. Він трактує герменевтику як інтерпретацію вузьких, обмежених символів і пререходить до аналізу цілісних культурних текстів як об'єкта інтерпретації.

Отже, герменевтика як філософська течія відтворила ідею цілісності культури, філософії, суспільства, надала метод аналізу культурних явищ; визначила поворот до загальнолюдських цінностей.

7.7. Феноменологія

Розвиваючи суб'єктивістські традиції в нових історичних умовах, феноменологія заявила про себе однією з унікальніших течій у філософії XX ст., яка на основі виробленого нею оригінального методу аналізу свідомості намагалась розв'язати основні філософські проблеми буття і пізнання. Феноменологія (грец. *phainomenon* – той, що з'явився; *logos* – вчення) – суб'єктивно-ідеалістична течія філософії XX ст., яка зводить все суще до феноменів (явищ свідомості, даних з очевидністю) і описує їх за допомогою інтуїції. Творцем і відомим представником феноменології був німецький мислитель Едмунд Гуссерль (1859-1938 рр.). Основні праці: «Логічні дослідження», «Криза європейських наук і трансцендентальна філософія», «Перша філософія».

Гуссерль висунув ідею розбудови філософії як «строкої науки», тобто такої, що виходить з аналізу феноменів. Ними, на думку Гуссерля, є акти свідомості (саме сприймання), що дається людині з очевидністю, не підлягає сумніву. У буденному житті і науковому пізнанні людина приймає існування світу як щось само собою зрозуміле. Таке прийняття світу Гуссерль називає природною настановою.

Аналіз актів свідомості свідчить, що їм, на думку Гуссерля, властива інтенціональність – властивість бути спрямованими на щось, завжди бути свідомістю чогось. На думку Гуссерля, внаслідок такої процедури відкривається сфера трансцендентальної свідомості (свідомість як така, свідомість як сукупність певних правил функціонування, притаманних будь-якій конкретній свідомості).

Вивчення трансцендентальної свідомості і є, на думку Гуссерля, завданням феноменології, а методом вивчення свідомості є інтуїція. В сприйманні даються факти, в інтуїції – сутності, тобто не одиничне, а загальне.

7.8. Структуралізм

У середині XX ст. в європейській філософії сформувалась течія, яка дістала назву структуралізм. Його основні представники: Клод Леві-Стросс, Жак Лакан, Мишель Фуко, Роберт Барт.

Це загальна назва ряду напрямків у соціогуманітарному пізнанні XX ст., пов'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різних перетворень і змін. Пошук структур відбувається в різних сферах культури.

Об'єктом дослідження є культура як сукупність знакових систем, найважливішою з яких є мова, але належать також наука, мистецтво, міфологія, релігія, мода, реклама тощо. Саме на цих об'єктах структурний аналіз дає змогу виявити приховані закономірності, яким несвідомо покорається людина.

Структуралізм як явище філософської думки пройшов ряд етапів.

1) Характеризується становленням методу дослідження – т.зв. лінгвістичний структуралізм або структурна лінгвістика. Засновник Фердинанд де Соссюр. Він мову розуміє як самостійну систему взаємовідношень знаків, що задає

значення окремих знаків і фактичне мовлення індивідів. Як упорядковані (автономні) знакові системи можна розглядати не лише мову, а й мистецтво, ритуали, форми співжиття.

2) Пов'язаний з поширенням методів структурної лінгвістики на різноманітні сфери культури. Це в першу чергу стосується діяльності Клода Леві-Сторсса. Він застосовував структурний метод для аналізу культурного життя первісних племен. З його точки зору, тотемізм, магія, міфи є своєрідною мовою. Він формулює ідею надраціоналізму як гармонію чуттєвого і раціонального начал, втраченою сучасною європейською цивілізацією, але збережену на рівні первісного мислення. Це школа етнологічного структуралізму або етнологія.

3) Постструктуралізм, який не утворює організаційної єдності і не має спільної програми. Представлений концепціями Жака Дерріда (вченням про деконструктивізм, Жана Бодріяра (теорією історичного розвитку способу позначення), Жилья Дельоза («філософія становлення»), Х. Блума («теорія поезії»).

7.9.Філософія доби Постмодерну

Концепція та проект Модерну (буквально з латини – «сучасність») бере свій початок у філософії Просвітництва. Щоб стати «сучасним», суспільству необхідно було відповідати тим ідеалам, які підказував людині розум. Цілями модерного суспільства було загальне подолання бідності, вдосконалення медицини, освіти, соціальної сфери, звільнення від надмірних форм державного примусу й експлуатації людини людиною.

Понад два сторіччя в європейській цивілізації здійснювалася доволі послідовна реалізація проекту Модерну. Суспільство зрозуміло: концепція Модерну багато в чому є обмеженою, хибує на ідеалізацію раціонального начала, на сліпу віру у прогрес. Трагічна історія XX ст. показала всю однобічність таких уявлень. Унаслідок цього в останній чверті XX ст. світ опиняється в ситуації Постмодерну. Виходить, що Постмодерн – це Модерн, зреалізований зовсім не так, як уявлялось.

Відлік Постмодерну починається з моменту появи і розповсюдження американської контркультури, філософського постструктуралізму, впровадження нових форм мас-медіа. Статус філософського поняття постмодернізм здобуває у 80-ті рр. XX ст. перш за все завдяки ідеям французького мислителя Жана-Франсуа Ліотара (1924-1998). Найвідоміші представники цього напрямку – французькі мислителі Жак Дерріда (1930-2004), Жан Бодріяр, американський дослідник Річард Рорті.

Філософи-постмодерністи своєрідно трактують сучасну соціокультурну ситуацію в західному світі і на підставі цього аналізу роблять досить несподівані висновки щодо ролі та місця філософії в культурі.

Вони вважають, що в добу модерну людина надміру покладалася на науково-технічний прогрес (НТП). Це зрештою призвело до того, що процес вийшов з-під раціонального контролю. Науково-технічний розвиток триває, але людина більше не в змозі встигнути за його досягненнями; у міру прогресу наше життя не стільки полегшується, скільки ускладнюється. Тому науково-технічний прогрес більше не є ідеалом епохи.

Філософи-постмодерністи наголошують на ігровому характері життя і культури. Індивідуальні цінності всіх людей надто численні і надто відносні,

щоб можна було проголошувати їх серйозно. Серйозність у Постмодерні – поганий тон. Людина постмодерну втілює в життя свої проекти у формі гри, при цьому процес виявляється значно цікавішим і важливішим за кінцевий результат:

Філософія, на думку постмодерністів, довела свою неспроможність як єдина світоглядно-теоретична і жанрова система. Притаманним класичній філософській традиції спробам створити всеохопну філософську систему протиставляється деконструкція наявного філософського здобутку, що розуміється як розклад його на певні смислові блоки та їх нове сполучення у нестандартних комбінаціях.

Процес філософування стає утвердженням культурних значень, які запроваджує той, хто філософує. Той, хто філософує, визначає і жанрові межі (вони, до речі, можуть бути досить умовними), в яких здійснює своє «дослідження». Постмодерн руйнує межі між видами, родами, формами культурної діяльності. В еkleктичній єдності постають наука і мистецтво, філософія і релігія.

МОДУЛЬ 2.

Тема 8. ОНТОЛОГІЯ

План

8.1. Буття: проблеми, концепції, форми

8.2. Матерія і рух. Простір і час

8.3. Свідомість як ідеальне буття

Ключові поняття й терміни: онтологія, матерія, монізм, плюралізм, простір, свідомість, синергетика, субстанція, суспільна свідомість.

8.1. Буття: проблеми, концепції, форми

З XVIII ст. найширший, мабуть, розділ філософського знання, пов'язаний із вивченням буття, здобув назву онтології.

Проблема буття – це питання про існування навколишнього світу як певної цілісності.

Проблема буття для філософії – фундаментальна. Категорія (уживане поняття) буття також посідає у філософській думці особливе місце. Це зумовлене двома обставинами:

- здатністю охопити в собі всю навколишню людину, світ як цілісність, щось, що споконвіку є. Тим самим, формулюючи проблему буття, філософія розглядає світ і місце в ньому людини в найзагальнішому виді. Відтак вона може виконати функцію людського світоорієнтування, а себе окреслити як самостійну сферу духовної діяльності людини (поряд з релігією, наукою, мистецтвом);
- властивістю бути для філософії найзрозумілішим утіленням ідеї Абсолюту. Вважаючи світ і людину в ньому існуючими, категорія «буття» постійно наштовхує на думку, що вони побутують не як безформна купа ніяк не пов'язаних між собою фрагментів, але як щось взаємозалежне, єдине. Таким чином, філософське мислення виявляється перед необхідністю пошуку за зовнішньою, чуттєво-сприйманою даністю якихось загальних, вічних, абсолютних, об'єктивних, осяжних винятково за допомогою абстрактно-логічного мислення, підстав, які дозволяють світу в цілому – бути.

Основні підходи до проблеми. В історії західної філософії відомі декілька загальних підходів до вирішення проблеми буття.

Представники субстанційного напряму стверджували, що «буття є субстанція», іншими словами, що навколишній світ предметів, явищ або процесів є реальним, дійсним, вічним. У своєму існуванні він є незалежним від людини, її діяльності чи свідомості.

Прихильники суб'єктивістського напряму вважали, що «буття є ніщо». Тобто якщо світ існує, то лише як певне уявлення, що міститься в нашій свідомості.

У філософській літературі висуваються й інші концепції буття, а саме:

- матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим;
- ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням (ідеальним сущим);
- некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному.

Існує також класифікація філософських позицій на основі розуміння вихідних характеристик буття:

- монізм – розуміння буття як єдиного у своїй основі;
- дуалізм – визнання двох коренів буття – матеріального та духовного – рівноправними і взаємодіючими;
- плюралізм – розуміння буття як реально існуючої множини речей, якостей, процесів і явищ.

У принципі, всі перелічені концепції мають під собою певні вагомні підстави. Порівнювати їх між собою не варто – вони є взаємодоповнюваними, адже розглядають проблему буття з різних точок зору.

Сучасне бачення проблеми. Сучасний стан справ із вивченням проблеми буття віддзеркалює ті глибинні зміни, які відбулися в науковій картині світу та можливостях людини її опановувати. Наразі стає очевидним, що більшість природних і соціальних процесів не мають певної стійкої основи. Їх не можна розглядати з позиції класичної картини світу як механічну взаємодію матеріальних часток. Набувають поширення хвильові теорії та концепції взаємодії різних полів. На використанні цих процесів працюють сучасні технічні пристрої, наприклад, комп'ютер.

Тому філософська онтологія сьогодні змушена відмовлятися від розгляду проблеми буття як питання про наявність чи відсутність основоположної субстанції. Дослідження в цій царині філософського знання зосереджуються на вивченні багатоманіття конкретних онтологій. Серед них найбільшу вагу, звичайно, має сучасна онтологія людини, її вихідний принцип формулюється таким чином: «Буття не є існування». Зокрема, М. Гайдеггер наполягав, що треба розрізняти людське буття та існування матеріальних речей. Людське життя, то є усвідомлене існування. Спрямовує людей на усвідомлення свого існування їх смертність та скінченність. Тому, як іронічно зазначив німецький мислитель, Бог існує, але не побутує – адже він безсмертний. Формою такого усвідомлення, нагадаємо сказане у першій темі, виступає якраз філософування.

Традиційно філософія намагалася розмежувати буття за сферами його прояву: 1) природне буття; 2) соціальне буття; 3) буття людини. Відповідно до сучасних наукових уявлень, наразі серед найважливіших характеристик буття називаються багаторівневість його проявів: мікро-, макро- та мегапроцеси. Мікросвіт – світ гранично малих часток, які не можна спостерігати

безпосередньо. Макросвіт – світ макрооб’єктів, розміри яких дозволяють сприймати їх на рівні простого чуттєвого досвіду. Мегаcвіт охоплює масштаби, більші за Сонячну систему. На кожному з цих рівнів діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики.

Синергетика. Зовсім по-новому висвітлюється проблема перебігу еволюційних процесів в бутті природи, суспільства та людини. Наріжною стає синергетика, або теорія самоорганізації складних систем. Згідно із синергетичною концепцією основний напрям такої еволюції вкладається в схему «хаос-порядок-хаос». Отже, якщо з часів античної філософії світ розглядався як принципово упорядкований, то з точки зору синергетики упорядкованість світових процесів є лише видимим проявом більш глибокої тенденції до зростання ентропії, безладдя. Кінець-кінцем навіть наш Всесвіт, створений мільярди років тому внаслідок Великого Вибуху, за ще декілька мільярдів років загине внаслідок вичерпання енергії цього Вибуху. Процеси самоорганізації, що їх можна спостерігати в природній чи соціальній системі, є природним механізмом запобігання цій тенденції. Однак щодо самоорганізації діє таке обмеження: чим більш складною стає система, тим більшою є вірогідність її руйнування. Переломні моменти в процесі самоорганізації, коли система опиняється в найнерівноважнішому стані на роздоріжжі поміж поступальним рухом вперед до ускладнення і зворотно-регресивним рухом до спрощення, отримали назву точок біфуркації. Вибір напрямку руху в точці біфуркації залежить від випадкового збігу обставин. Так само непослідовним і спонтанним є перебіг еволюції системи від однієї точки біфуркації до іншої. Один із засновників синергетики Ілля Пригожий (р. н. 1917) зазначав, що таке нове світобачення викликає в людини суперечливі почуття. Воно здатне як стурбовувати через те, що світ назавжди втратив гарантії стабільності, так і народжувати надію на те, що навіть індивідуальна активність окремо взятої людини (мається на увазі в точках біфуркації) є немарною, оскільки може спричинити наслідки глобального масштабу.

8.2. Матерія та рух. простір і час

Для матеріалістів поняття матерії особливо наповнене змістом: це їх базове поняття. Згідно з уявленнями сучасної науки, матерія (речовина) разом із енергією та інформацією складає ті три вихідні компоненти, які можемо знайти в будь-яких явищах чи процесах.

У матеріалізмі матерія розглядається таким чином:

Матерія – об’єктивна реальність, дана людині в чуттях, яка існує поза людською свідомістю і незалежно від неї.

Сама по собі матерія – абстрактне поняття, вона не має порівняльного матеріального еквівалента. Водночас кожна конкретна річ чи явище матеріальні, адже вони мають таку загальну властивість, як здатність бути чуттєво сприйнятими людиною.

В історії західної філософії виділяють три хвилі матеріалізму:

- 1) античний стихійний матеріалізм (Демокріт, Епікур);
- 2) механістичний матеріалізм XVIII ст. (П. Гольбах, Ф. Вольтер, Ш. Ламетрі);
- 3) філософія марксизму.

Сучасна філософія розглядає матерію під кутом зору її складної системної організації. Будь-який об’єкт матеріального світу може бути проаналізований

як самостійна система-цілісність, яка характеризується наявністю нерозривно пов'язаних елементів, а не просто їх скупченням.

Виділяють три глобальні різновиди матеріальних систем, кожен з яких підпорядковує відповідні підсистеми:

- біологічні системи – вся біосфера від мікроорганізмів до людини;
- система неживої природи – елементарні частинки, зокрема античастинки, поля, атоми, молекули, макроскопічні тіла, космічні системи і тощо;
- соціально організовані системи – людина, різні колективи, об'єднання, організації, партії, класи, нації, держави тощо.

Рух. Спосіб існування матерії – рух. З цього приводу кажуть, що не існує руху без матерії, а матерії без руху. У широкому розумінні рух – це будь-яка зміна. Рух не має зовнішньої причини – він закладений у природі самого буття. Існують різні типи руху – від простих (механічний рух) до надскладних (простір і час живих організмів та соціальних систем).

Згідно з матеріалістичними концепціями виділяють два основні різновиди руху:

- рух, пов'язаний із збереженням якості предмета (переміщення людини в кімнаті);
- рух, пов'язаний зі зміною якісних характеристик предмета (наприклад, перетворення води на пару чи лід).

Простір і час. Зміни, рух буття можливі тільки в межах певних просторово-часових параметрів.

Поняття «простір» охоплює дві фундаментальні ознаки матеріального сущого: місце серед інших сущих і його тяглість. Тяглість є продовженням того самого сущого. Кожне тіло має три виміри тяглості: довжина, ширина і висота. Вони визначають величину, розмір предмета. Задавши розмір тіла і вказавши його місцезнаходження в середовищі, визначають його просторові характеристики.

Поняття час також відображає дві фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме тривалість і черговість подій.

Тривалість – це фази того самого явища (тривалість дня, існування дерева). У ній розрізняємо сучасне, минуле й майбутнє.

Черговість вказує на місце події серед інших подій у часовому просторі (те відбулось раніше, а це пізніше). Указавши місце події серед інших подій та її тривалість, визначають її часову характеристику.

Головною характеристикою простору є його безперервність, а часу – незворотність перебігу від минулого до майбутнього, адже фізичні носії часу (гравітони) рухаються з найбільшою у Всесвіті швидкістю (швидкістю світла 300 тис. км/с). Простір і час взаємодоповнюють один одного: простір визначають через час і навпаки.

Типи простору і часу. Усе багатоманіття сучасного світу годі уявити без різноманітних типів простору і часу. Найчастіше йдеться про фізичний, біологічний і соціальний простір і час. Кожен із названих різновидів простору і часу має свої особливі властивості. Наприклад, біологічний час (внутрішнє відчуття плину часу) відрізняється від його ліку за фізичними характеристиками. Недарма заняття з цікавої дисципліни або улюбленого викладача минає для студентів майже непомітно, тоді як пари інших предметів наче розтягуються на весь день. Так само соціальний час

характеризується самоприскоренням. Це означає, що за однаковий проміжок часу в нашу добу відбувається в багато разів більше суспільно значущих подій, ніж у давнину.

У метрах і секундах та похідних одиницях (кілометр, година, рік) рахують просторово-часові процеси, які перебігають у макросвіті. У мікросвіті розміри елементарних часток, тривалість їх життя і взаємодії в мільйони і мільярди разів менші за нормативний шаблон, а в мегасвіті – усі масштаби в мільйони і мільярди разів більші.

Концепції простору і часу. Розрізняють дві основні концепції простору і часу:

- субстанційна (Демокріт, Ньютон) розглядає простір і час як щось самостійне (як різновид субстанції). Навіть якщо всі матеріальні речі зникли, простір і час залишилися б;
- реляційна (Арістотель, Ляйбніц) розглядає простір і час як властивості матеріальних утворень. Тут простір і час є похідними, відносними, залежними від матеріальних мас.

Отже, категорії руху, простору і часу як структури існуючого по-різному виявляють себе на різних рівнях буття.

8.3. Свідомість як ідеальне буття

Поняття свідомості. Проблема свідомості в філософії – дуже багатоаспектна проблема, хоча б тому, що свідомість і мислення – основний інструмент філософії. Свідомість є філософською категорією і об'єктом філософських досліджень.

Матеріалісти вважають, що свідомість є породженням матерії: на їхню думку, матерія, еволюціонуючи, на певному етапі свого розвитку породжує свідомість.

На загальноосвітньому рівні поняття «свідомість» визначається таким чином:

Свідомість є сукупністю психологічних явищ; це характеристика психіки, здатність оперувати ідеальними образами; здатність людини бачити себе в навколишньому світі.

Поняття свідомості є вужчим, ніж поняття мислення. Свідомість – це вища, поняттєва форма мислення.

Від народження людині властива тільки здатність до усвідомленого мислення та діяльності. Адже, пригадаємо, людина дофілософської, міфологічної свідомості мислила зовсім інакше, ніж людина сучасна. Деякі вчені порівнюють перебіг міфологічного ставлення до світу з перетравленням їжі, яке відбувається автоматично. Експериментально доведено, що первинна усвідомленість слів і вчинків пробуджується ще в ранньому дитячому віці. Пришвидшення засвоєння навичок абстрактно-логічного мислення припадає на підлітковий вік.

Головною ознакою свідомості є здатність людини відділяти себе від зовнішніх речей.

Однак варто пам'ятати: свідомість не «фотографує» світ, не робить з нього достеменного зліпку; краще порівняти її з художником, який пише картину, не тільки вдаючись до копіювання предметів, а й привносячи в них авторське бачення.

Процес усвідомлення – досить тривалий, можна умовно поділити на кілька етапів:

- самоусвідомлення, коли людина чітко відмежовує особистісне «Я» від не-Я, від усього навколишнього світу й осягає те, що надалі розумовий процес відбувається саме через внутрішній духовний універсум;
- «копіювання» зовнішніх обрисів предметів на основі даних органів чуття;
- розчленування (аналіз) цих образів;
- визначення внутрішньої сутності чуттєвих образів, які відображають реально існуючі матеріальні речі;
- поєднання чуттєвих образів з усвідомленням їх внутрішньої сутності, внаслідок чого людина починає розуміти призначення матеріального предмета. Усвідомлювати крісло – означає не просто бачити чотири ніжки, спинку та сидіння, але знати, що перед нами предмет меблів, на який можна сісти. (Цікава довідка: мозок сприймає чуттєву інформацію обсягом у 100 тис. біт/сек, однак усвідомлюється тільки 1/1000 частина цієї інформації.)

Крім того, процес усвідомлення не завершується механічною обробкою здобутої з зовні інформації. Воно відразу породжує низку супровідних проблем, найголовніша з яких – ціннісне ставлення до здобутих результатів, виводить свідомість за вузькі особистісні межі.

Структура свідомості. У структурі свідомості індивіда З. Фрейд і виділяв три пласти: 1) несвідоме; 2) власне свідомість; 3) «над свідомість». Ще свідомість поділяють на індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість виявляється на двох основних рівнях (повсякденному і теоретичному) і в кількох основних формах (право, мораль, політика, релігія, наука, філософія).

Відомо, що в мозку людини наявні дві півкулі. Деякі дослідники, звертаючись до даних фізіології, наголошують на тому, що кожна з цих півкуль відповідає за певні функції свідомості. Люди, в яких переважає права півкуля, відзначаються розвиненим мисленням, спокоєм, розсудливістю. Ті ж, у яких домінує ліва півкуля головного мозку, характеризуються підвищеною чутливістю та емоційністю, схильністю до художнього, образного мислення.

Свідомість може бути індивідуальною та суспільною. Індивідуальна свідомість вміщує внутрішній духовний світ однієї окремо взятої людини. Суспільна свідомість – сукупність найпоширеніших у суспільстві узгляднень щодо різних сфер його духовного життя. Найчастіше, виокремлюють міфологічну, релігійну, художню, моральну, правову, науково-філософську форми суспільної свідомості.

Штучний інтелект. Людський мозок навіть порівнюють із комп'ютером, що має процесор із тактовою частотою 20 ГГц і жорстким диском місткістю до 100 ГБт. Однак способи, у які мозок людини і машина розв'язують завдання, принципово різняться між собою:

- мозок працює за цільовим планом задля досягнення певної мети, що ясно усвідомлюється. Машина ж діє за певними формальними правилами, вона не розуміє сутності самого завдання і наслідків своїх дій;
- кінцевим результатом дій людини є чуттєвий образ об'єкта, а машини – код із певною послідовністю чисел;

- людська пам'ять діє за принципом смислової системи, що дозволяє черпати потрібну інформацію з необхідного смислового контексту, тоді як машина мусить перебрати підряд всі можливі варіанти. Саме тому найважливішою характеристикою будь-якої машини залишається показник її швидкодії.

МОДУЛЬ 3 (4)

Тема 9. ГНОСЕОЛОГІЯ

План

- 9.1. Пізнання як предмет філософського аналізу**
- 9.2. Істина і знання**
- 9.3. Наука і наукове пізнання**
- 9.4. Діалектика як теорія і як метод**

Ключові поняття й терміни: агностицизм, відчуття, гносеологія, діалектика, інтуїція, істина, закон, категорії, метафізика, моделювання, об'єкт, пізнання, скептицизм, сприйняття, суб'єкт, уявлення, філософія науки.

9.1. Пізнання як предмет філософського аналізу

Проблема пізнання. Теорія пізнання (гносеологія) – розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини.

Пізнання – процес здобуття, переробки, передавання та використання знань про навколишній світ.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знань про світ до власне світу: чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності.

Можливі три основні підходи до вирішення цієї проблеми:

Гносеологічний оптимізм стверджує можливість об'єктивного пізнання світу таким, яким він є насправді, поза людською волею і свідомістю.

Агностицизм (І. Кант, Д. Юм) повністю або частково заперечує пізнаваність світу.

Скептицизм – висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності).

Структура процесу пізнання. Структуру процесу пізнання становлять суб'єкт та об'єкт пізнання, його результати (знання) та умови.

Суб'єкт пізнання – це той, хто пізнає. У ролі суб'єкта пізнання можуть поставати як окремі люди, так і наукові колективи, людство в цілому.

Об'єкт пізнання – це те, на що спрямовується пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суттєвий коригувальний вплив на результати пізнання справляють також умови пізнавальної діяльності.

Об'єктом пізнання стають не лише феномени природи, але й суспільні явища, стосунки між людьми; урешті-решт, сама свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її проявів теж можуть бути об'єктом пізнання. Пізнання може спрямовуватися на дослідження не лише об'єктивного світу, але й ідеальних об'єктів: числа, площини і т. ін. в математиці; абсолютно чорного тіла, ідеального газу, рівномірно-прямолінійного руху у фізиці; тієї чи іншої цивілізації в суспільствознавстві тощо. Навіть сама людина може опинитися в ролі об'єкта пізнання. Учений,

який винаходить нові ліки, виступає як суб'єкт пізнання. Коли той самий учений, як це неодноразово траплялося в історії медицини, бажає випробувати свій винахід на собі, він переходить у статус одночасно й об'єкта пізнання.

Рівні та форми пізнання. Отже, суб'єкт пізнає об'єкт, і цей процес перебігає на конкретно-чуттєвому й абстрактно-логічному рівнях. Згідно з класичним поділом кожному з цих рівнів відповідають по три форми.

Форми чуттєвого рівня пізнання такі:

- відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття. Відчуття можна розділити на зорові, слухові, дотичні, смакові, нюхові;
- сприйняття – постають поєднанням відчуттів, цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін;
- уявлення є відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю; узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз. До уявлень відносять образи пам'яті, уяви тощо.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції. Це раціонально-логічне (або абстрактне) пізнання, яке найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення – це активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять. Виділяють два основні рівні мислення:

1) розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Це здатність послідовно й коректно будувати свої думки, класифікувати й систематизувати факти;

2) розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання. На цьому рівні легше досягнути сутності речей, їх законів та суперечностей.

Висновують такі форми раціональної стадії пізнання:

- поняття – вузлова форма думки, в якій відображаються загальні, найістотніші властивості предмета чи явища, зв'язки і відношення дійсності;
- судження фіксує зв'язок предмета з його суттєвою ознакою. Судження граматично виражається розповідним реченням, наприклад: «Троянда червона»;
- умовивід – форма думки у вигляді міркування, коли з одного чи кількох вихідних суджень висновуються нові знання, причому без звернення до органів чуття. Наприклад, уже у стародавні часи люди знали, що Земля має форму кулі, і до цього знання вони прийшли за допомогою такого умовиводу: тільки кулеподібні тіла відкидають тінь у формі диска.

Інтуїція. Інтуїція – форма пізнання, яка характеризується тим, що суб'єкт не усвідомлює шляху власної думки, але при цьому здобуває нове істинне знання про світ. Шляхом інтуїтивного осяяння зроблено багато наукових відкриттів. Відомо, приміром, що французький математик А. Пуанкаре знайшов оригінальне розв'язання, сідаючи в поштову карету.

Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу: всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього існували окремо, раптом поєднуються в єдину систему. Інтуїція характеризується такими ознаками, як безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів здобуття нового знання. Неусвідомленість характеризує інтуїцію як процес, а несподіваність та безпосередність – як результат.

Про значення інтуїції для пізнавальної діяльності було відомо філософам здавна. Про це міркували і Платон, і Декарт. Однак з точки зору сучасної психології в інтуїтивному акті немає нічого надзвичайного. Як правило, інтуїтивне осяяння відбувається після того, як людина тривалий час мізкувала над певною проблемою, збирала всю необхідну інформацію, перебрала всі можливі варіанти розв'язання. Перехід пізнавальної діяльності в інтуїтивну фазу означає, що для напрацювання правильного розв'язання задіюються додаткові ресурси головного мозку, які вивільняються за рахунок економії на процесі його усвідомлення.

9.2. Істина і знання

Поняття істини. Під істиною розуміється відповідність певного твердження до реального стану справ. Приміром, істиною може вважатися твердження, що молекула води складається з одного атома кисню і атома водню. Вище вже згадувалося про прагматичну теорію істини (Ч. Пірс, В. Джемс), згідно з якою істинним вважається те, що дає найбільшу користь. Основних ознак істини три:

1. Об'єктивність. Об'єктивне знання не залежить ні від людини, ні від людства, а тільки від специфіки предметів і процесів, тобто об'єкта.

2. Обґрунтованість. Це означає, що істинність будь-якого твердження має бути певним чином засвідчено. Як правило, застосовують два способи такого доведення: досліду перевірку на істинність або логічну аргументацію.

3. Конкретність. Принцип конкретності істини наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожен постулат наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Абсолютна і відносна істина. Істина поділяється на відносну та абсолютну.

Абсолютна істина – досконале повне, точне, вичерпне знання про яке-небудь явище. Абсолютну істину доречно розуміти як межу, мету, до якої прагне людське пізнання.

Відносна істина – форма вираження об'єктивної істини, певна міра її точності, чіткості і повноти, досягнута на конкретному, перехідному етапі пізнання.

Таким чином, процес пізнання являє собою постійну зміну одних відносних істин на інші, які дедалі повніше, точніше виражають об'єктивну істину. Кожна відносна істина – це сходинка, крок, що наближає до істини абсолютної.

Знання та його класифікація. Синонімом поняття істина виступає поняття знання. Знання відрізняється від віри – переконання, що базується не на раціональних аргументах, а на емоційно-вольових поштовхах.

Існують різні класифікації знань. Відповідно до однієї з них знання буває:

- перцептивне (дане в чуттях), первинне у значенні очевидності й достовірності. Воно відображає контакт людини з реальністю. Результати психологічних досліджень свідчать, що зі словами, які

називають первинні ознаки об'єкта (колір, форму, розмір), із літерними й цифровими позначеннями, а також із дієсловами пов'язане підвищене збудження в головному мозку людини, яке спонукає до першочергової обробки цієї інформації. Так відбувається тому, що саме цими словами передається первинне, чуттєве сприйняття дійсності. Інакше кажучи, такі сполуки слів, як «жовтий листок», «прямокутний аркуш», «вісім яблук», «дитина вмивається», ми розуміємо швидше й легше, ніж такі абстрактні позначення, як, приміром, «трансцендентальний ідеалізм» чи «ісламська експансія»;

- повсякденне або знання на рівні здорового глузду. Знання на рівні здорового глузду є первинним у концептуальному аспекті – саме в середовищі об'єктів звичайного практичного досвіду склалася наша мова, сформувалися наші основні поняття, які широко використовуються в тому числі і в науці;
- навколонаукове, яке містить певні елементи науковості, однак не є науковим у повному розумінні (астрологія);
- наукове знання, первинне в онтологічному плані. Ми вважаємо, і не без підстав, що наукове знання дає найповнішу, найбільш узгоджену з дійсністю інформацію. Саме наукове знання може дати остаточне (принаймні на сьогодні) пояснення, чому у світі існують і об'єкти повсякденного людського досвіду, і сам суб'єкт – людина з її органами чуття.

Існує також мовна класифікація знання:

- знання-знайомство («я знаю когось»);
- знання-майстерність («я вмію (знаю як) щось робити»);
- знання-інформація, тобто прості відомості про щось.

Істина (знання) є кінцевим результатом і метою процесу пізнання. Є також і побічні результати пізнання: помилка і брехня. Помилка – ненавмисний хибний продукт пізнавальної діяльності, брехня – навмисне спотворення істинної інформації.

9.3. Наука і наукове пізнання

Поняття «наука». Як уже зазначалося в перших темах, на ранніх стадіях розвитку світової цивілізації, до давньогрецького мислителя Арістотеля, наука і філософія були сполучені в єдине ціле. Бурхливий розвиток наукової діяльності від Нового часу призвів до того, що з ХХ ст. наука є головним рушієм прогресу людського суспільства. Тому наразі наука являє собою соціальний інститут із дуже складною структурою.

Наука – це специфічна сфера діяльності людини, яка спрямована на виробництво нових об'єктивних знань про природу, суспільство і про саму людину.

Наука включає в себе:

- учених, які володіють кваліфікацією і досвідом згідно з розділенням науки на окремі дисципліни;
- наукові установи та устаткування;
- методи наукового пізнання;
- понятійно-категоріальний апарат і узагальнення наукових даних;
- систему збереження, відтворення і систематизації наукової інформації;

- всю сукупність накопичених на сьогодні наукових знань, які виступають одночасно як результат, умова і передумова наукового пізнання.

Наукове пізнання. Наукова діяльність являє собою особливий тип пізнавальної активності, яка зветься науковим пізнанням. Особливості наукового пізнання такі:

1. Об'єктивність. Принцип об'єктивності вимагає звільнення наукового знання від усього суб'єктивного та «надприродного». Об'єктивність означає реальність, узгодженість із фактами дійсності, незалежність від суб'єкта, абстрагування від нього.

2. Теоретичність. Це здатність науки не пов'язувати здобуті результати безпосередньо з виробничою діяльністю та практикою. Дуже часто наука займається об'єктами, які не будуть використані людством навіть й у далекому майбутньому («чорні діри» в космосі). Проте така непрактичність науки є удаваною. Таким чином, наукою розширюються межі нашого знання про світ і самих себе і створюється необхідний підмурівок для їх подальшого опанування.

3. Рациональність (аргументованість). У загальному розумінні це означає ненастанну апеляцію до розуму та здорового глузду, максимальне виключення емоцій, пристрастей, особистих уподобань з процесу здобуття пізнавальних тверджень.

4. Системність і послідовність наукового знання. Кожен наступний крок у науці спирається на попередній, кожне нове наукове відкриття стає науковою істиною, коли входить як складовий елемент до певної системи, впорядковується у формі теорії та численних наукових понять.

Проблема розмежування (демаркації) науки та ненауки є однією з центральних проблем філософи науки – дисципліни, яка досліджує побудову наукового знання, механізми та форми його розвитку.

Методи наукового пізнання можна поділити на 3 групи: спеціальні, загальнонаукові та універсальні.

Спеціальні методи використовуються в межах окремих наук. Зокрема, у філософії застосовується історико-філософський метод досліджень.

Загальнонаукові методи характеризують процес пізнання у всіх науках. Їх об'єктивною основою є загальнометодологічні закономірності пізнання: методи експерименту та спостереження, метод моделювання, гіпотетичний метод та ін.

Універсальні методи характеризують людське мислення в цілому та використовуються у всіх сферах пізнавальної діяльності людини. До цих методів належать філософські методи і принципи мислення. До загальних методів належать, наприклад:

- історичний – вивчення часової послідовності станів об'єкта;
- порівняльний – зіставлення властивостей декількох об'єктів, які мають загальні ознаки, виявлення їх схожості, й відмінності;
- системний – цілісний розгляд, встановлення взаємодії складових частин певної сукупності, незводимість властивостей загального до властивостей його окремих елементів.

Особливо важливу роль у науковому пізнанні відіграє останнім часом моделювання – відтворення властивостей одного об'єкта за допомогою іншого, спеціально створеного об'єкта – моделі. Якщо модель має однакову фізичну природу з модельованим об'єктом (наприклад, лабораторні тварини в

медицині), говорять про фізичну модель. Якщо ж подібність моделі й модельованого об'єкта полягає в однакових математичних рівняннях, що описують їх поведінку, то йдеться про математичну модель.

Виявлення та розробка норм, правил, методів та прийомів, що регулюють цілеспрямовану діяльність щодо формування та розвитку наукового знання, складає предмет логіки та методології наукового пізнання.

Класифікація наук. У розвитку науки починаючи з XVII ст. можна виокремити три основні типи раціональності:

- класична (XVII – початок XX ст.);
- некласична (перша половина XX ст.);
- постнекласична (кінець XX – початок XXI ст.).

У сучасній постнекласичній науці дедалі більше місця посідають складні системи, такі, що історично розвиваються та включають у свої розрахунки людину. Тут можна згадати об'єкти сучасних біотехнологій, вивчення великих екосистем та біосфери в цілому, дослідження соціальних об'єктів.

Ще однією ознакою сучасної науки є її розвинена дисциплінарність. Наука складається з різноманітних наукових галузей (дисциплін), що взаємодіють між собою і разом з тим мають відносну самостійність. У кожній галузі науки – фізиці, біології, економіці, соціології тощо – можна, у свою чергу, знайти різні форми знання: емпіричні факти, закони, гіпотези різного рівня.

Відповідно до можливості практичного використання науки поділяють на:

- фундаментальні – які не ставлять за мету негайне використання отриманих результатів;
- прикладні – спрямовані на втілення результатів дослідження у ті чи інші технологічні розробки.

За предметом дослідження виділяють дві сфери наукового знання:

Природознавство (природничі науки), предметом дослідження яких є всі природні (матеріальні) явища і процеси, які існують поза свідомістю людини незалежно від нього (фізика, хімія, біологія, астрономія та інші).

Соціогуманітарні науки, які досліджують різні прояви людської діяльності (економіка, соціологія, історія, культурологія та інші).

У XXI ст. настає епоха синтезу гуманітарних наук – наук про людину і природничих – наук про природу. Усе це отримало назву гуманізації сучасного природознавства.

Структура наукового знання. У структурі наукового знання виокремлюють два рівні: емпіричний і теоретичний.

Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт, що вивчається. Воно реалізується за допомогою методів: спостереження (безпосереднє, опосередковане), порівняння, вимірювання (пряме, непряме), описування (описування як класифікація зібраних даних, описування теоретичних положень) та експерименту (пошуковий, перевірочний, здійснюючий).

Теоретичне дослідження концентрується навколо узагальнених ідей, гіпотез, законів, принципів. Серед наукових методів частіше за все виділяють: формалізацію (відображення змістового значення у знаковому формалізмі, тобто формалізованій мові); аксіоматичний метод (спосіб побудови наукової теорії, за яким в її основу закладаються деякі вихідні положення – аксіоми (постулати), із яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом, завдяки доказу.); гіпотетико-дедуктивний метод (спосіб теоретичного дослідження, сутність якого полягає в створенні системи дедуктивно

пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводяться твердження про емпіричні факти.

До структури наукового знання, окрім емпіричного та теоретичного рівнів, зазвичай належать:

- наукова картина світу, яка складається як результат синтезу знань, здобутих різними науками та вміщує загальні уявлення про світ, що продукуються на відповідних стадіях історичного розвитку науки;
- філософські підвалини науки, які включають філософські ідеї та принципи, що обґрунтовують як ідеали та норми науки, так і змістовні уявлення щодо наукової картини світу, а також забезпечують включення наукового знання в культурний контекст;
- ідеали і норми пізнання, які відображають цінності та цільові настанови науки. Найбільшою чеснотою завжди вважалися правдивість і точність при описуванні результатів наукового дослідження. На стадії класичної та неklasичної раціональності найбільш поширеними були орієнтації на самоцінність знання і пріоритет отримання все нової і нової інформації про людину і світ.

До форм організації наукового знання зазвичай належать: ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, закон, наукова картина світу. Найфундаментальнішими серед них є поняття «закон» і «теорія».

Закон – це зв'язок, який характеризується основними ознаками істотного відношення: всезагальністю, необхідністю, повторюваністю, стійкістю. Для філософії науки принципове значення має поділ законів за ступенем їх загальності. За цим критерієм закони поділяються на часткові (специфічні), загальні та всезагальні. Головним завданням наукового дослідження завжди вважається відкриття законів.

Теорія – упорядковане знання про закономірності того чи іншого аспекту дійсності. Ознаки теорії як логічного способу пізнання світу: а) системність; б) узагальненість; в) узгодженість: теорія завжди формулює стійкий, повторюваний зв'язок між предметами або явищами.

9.4. Діалектика як теорія і як метод

Поняття діалектика. Діалектика – це особливий стиль мислення і особливе світосприйняття, побудовані на уявленнях про розвиток і взаємодію всього існуючого. Діалектичне світосприйняття має свою альтернативу – метафізику – метод, що заперечує якісний саморозвиток буття через протиріччя і тяжіє до побудови однозначної статичної картини світу

Діалектика вважається також особливим, переважно філософським методом пізнання світу, хоча загалом цей метод універсальний, придатний також і для науки, а подекуди і повсякденного вжитку.

Діалектика розглядає дійсність як:

- таку, що перебуває у процесі безперервного розвитку «по спіралі», коли кожен новий етап містить у концентрованому вигляді найзначніші досягнення попередніх етапів;
- суперечливу, що складається з різних, частіше за все протилежних, аспектів;
- цілісну у взаємопов'язану при всій своїй суперечливості (наприклад, пов'язані між собою світло і тінь).

Етапи історії діалектики. Виділяють три етапи в історії діалектики:

1. Антична суб'єктивна (Геракліт, Зенон, софісти, Сократ). Головний зміст – використання діалектичних прийомів для обґрунтування своєї філософської позиції; діалектика як мистецтво дискусії.

2. Класична об'єктивна (І. В. Ф. Гегель, Ф. Енгельс). Головний зміст – розробка форм і методів логічного мислення, що дозволяють відтворити світ таким, яким він є насправді;

3. Сучасна нелінійна (герменевтика, П. Рікьор). Головний зміст – розкриття і тлумачення множинності сенсів, прихованих у навоколишньому світі.

Закони діалектики. Класичний діалектичний метод спирався на певну теоретичну основу. Теорія діалектики (діалектика як теорія) визнавала в природі, суспільстві і людському мисленні наявність трьох фундаментальних законів: закону взаємного переходу кількісних змін у якісні, закону єдності та боротьби протилежностей і закону заперечення заперечення. Вони називаються основними, універсальними законами діалектики, оскільки, по-перше, притаманні всім сферам дійсності, тобто діють у природі; суспільстві та пізнанні; по-друге, розкривають глибинні підвалини руху та розвитку, їх джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки нового зі старим, відношення і заперечення до заперечуваного.

Згідно з Законом взаємного переходу кількісних змін у якісні: якщо кількісні зміни перевищують певну міру, відбувається різкий якісний стрибок. Наприклад, нагріта до 100 °С вода перетворюється на пару, хоча за нижчої температури залишається просто гарячою водою.

Згідно із Законом єдності та боротьби протилежностей, усе у світі має свою протилежність. Виникнення, розвитку, нарешті розв'язання протилежностей є джерелом і причиною будь-якого руху.

Закон заперечення заперечення проголошує: нове з'являється шляхом заперечення старого. Водночас воно є поверненням до цього старого на значно вищому рівні. Наприклад, зернина породжує колос, у якому згодом дозріє велика кількість таких самих зернин.

Категорії діалектики. Категорії діалектики – універсальні логічні форми мислення, в яких відображаються загальні зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності. У категоріях сконцентровано досвід і предметно-практичну діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Без понять і категорій, у яких знаходять своє відображення і втілення результати пізнання, саме пізнання було б неможливим.

Головна категорія класичної гегелівської діалектики – «зняття», тобто збереження явища чи поняття у видозміненому вигляді. Кожен наступний етап акумулює в собі досягнення попередніх. Це означає, що у процесі розвитку не відбувається розривів: навпаки, на перший погляд непорівнянні явища можуть бути синтезовані, «зняті».

МОДУЛЬ 3

Тема 10. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

План

10.1. Філософська антропологія як розділ філософського знання

10.2. Основні філософські підходи до сенсожиттєвих пошуків.

10.3. Основні філософські підходи до сутності людини

Ключові поняття й терміни: ноосфера, соціобіологія, філософська антропологія.

10.1. Філософська антропологія як розділ філософського знання

Предмет філософської антропології. Усе, чим займається філософія, так чи інакше пов'язане з людиною, з природою, пізнавальними можливостями, ціннісними орієнтаціями, суспільними ролями і місцем в історії. У цьому сенсі можна говорити про людину, як основну проблему філософії.

Утім, у структурі філософського знання існує розділ, у якому людина розглядається як спеціальний предмет свого дослідження – філософська антропологія. Увага до людини почала висуватися на перший план у зв'язку з гносеологічним переворотом, здійсненим І. Кантом, який замислився над пізнавальними можливостями людської душі і сформулював її головне запитання: «Що є людина?». Людина опинилася в центрі філософських досліджень зовсім не випадково. Ця обставина відбила справжню революцію в уявленнях про роль і місце людини у світі в Новий час. Якщо з часів античної філософії людина ставала людиною через обмеження як частина чогось більшого за неї (суспільного стану, космосу), займала підпорядковану, пасивну позицію, то від XVI ст., навпаки, – людина стає сама собою через зняття будь-яких обмежень, як суб'єкт, що пізнає і перетворює на власний розсуд навколишнє природне середовище і власне суспільство як свій об'єкт.

Властиво філософського, цілісного характеру антропологія набула у перші десятиліття XX ст. у діяльності німецьких мислителів М. Шелера, А. Гелена, Х. Плеснера. Їм завдячуємо введенням у науковий обіг самого терміна.

10.2. Основні філософські підходи до сенсожиттєвих пошуків.

Проблема сенсу життя. Безумовно, центральним ядром проблеми людини є питання про сенс життя. Проблема сенсу життя виникає разом із самою філософією як віддзеркалення природної скінченності, смертності людини. Людина наділена розумом; вона здатна пізнавати раціональний, гармонійний світовий лад, здатна перетворювати і природу, і суспільство відповідно до своїх власних запитів, створювати безсмертні витвори мистецтва... Але ось біда: рано чи пізно людина наочно стикається з власним «ніщо» – своєю смертю.

Проблема сенсу життя виникає як проблема подолання суперечності між природною обмеженістю людини і необмеженістю її духовних амбіцій.

Особливих акцентів проблема пошуку сенсу життя набуває в Новий час. Справа в тому, що попередні картини світу характеризувалися більшою цілісністю; суперечності не були настільки нагальними; етичні, соціальні і загальнокультурні норми були «раз і назавжди» зафіксовані, зразки для

наслідування – освячені тисячолітньою традицією. Сьогодні ж – час зняття усіх обмежень, час «вільного вибору» людини, що нерозривно пов'язане з особистою відповідальністю кожного.

Підходи до проблеми сенсу життя. У європейській філософській традиції останніх століть можна виділити кілька основних підходів до розв'язання проблеми сенсу життя.

Життя як продукування матеріальних і духовних благ. Людина повинна дати щось світові. Таким чином, вона, з одного боку, сама «житиме після смерті» у своїх витворах, а з іншого – зробить свій внесок у щасливе майбутнє наступних поколінь. Але неважко побачити й недоліки цього підходу, серед яких наведемо:

- бездушне, «панське» ставлення до світу, на яке світ відповідає екологічною загрозою – загрозою всьому живому на Землі;
- підпорядкування індивідуальних інтересів у житті – колективним;
- деяка віддаленість сенсу, що знижує його конкретну значущість для людини, яка живе тут і зараз.

Життя як реалізація високої мети. Ідеться про втілення ідеалів, планів, проєктів, в ім'я яких, на думку конкретної людини, варто жити. У цьому випадку людина прагне щось отримати від світу. Метою може бути все що завгодно (багатство, слава, самореалізація тощо).

Життя як самовдосконалення. Якщо змінити лиху долю неможливо, залишається змінити своє ставлення до неї – такою була позиція античних стоїків. Навіть найгірший досвід є корисним: він нас навчає, допомагає рости, переростати самих себе. Таким чином, сенс є і в страданні, що випадає на нашу долю.

Життя, як гра. Цим особливо відзначається постмодерний підхід до дійсності. Мислитель XX ст. Й. Гейзінга у своїй роботі «Homo ludens» («Людина, яка грає») стверджує, що саме гра є початком усіх форм духовної діяльності людини. Так, у подружньому житті чоловік або жінка, які не задовольнили свої амбіції, знаходить вихід у тому, що постійно з усяких приводів повторює: «Якщо б не ти, моє життя склалося б значно краще». Ставлення до життя як до гри насажує людину оптимізмом, стимулює її цікавість до свого буття, але на побутовому рівні такий підхід може призвести до інфантильності й безвідповідальності у серйозних життєвих ситуаціях.

10.3. Основні філософські підходи до сутності людини

Попри всю різноманітність підходів до людини більшість мислителів погоджується з тим, що у людському естві наявні три основні начала: космічне, природне і соціальне. Отже, окреслення природи людини можливе через визначення взаємодії в людині трьох зазначених начал.

Космічне начало. Уже на ранніх етапах розвитку філософії людина сприймалася як складова частина Космосу, природи. На новому рівні космічна сутність людини особливо уважно розглядається у філософській думці XX ст. (М. Шелер, П. Тейяр де Шарден, М. Чижевський). Така точка зору має своє продовження і в сучасних філософських теоріях (наприклад, так званий антропний принцип Б. Картера і Дж. Віллера).

Згідно з цими концепціями:

1. Будова і біологічні ритми людського організму нерозривно пов'язані з космічними ритмами. Наприклад, часто говорять про залежність первинних

характерологічних рис людини від знаку Зодіаку, під яким вона народилася. Часто такі твердження справджуються. Скажімо, мандрівний український філософ Г. Сковорода народився під знаком Стрільця. Серед його носіїв непосидючість – дуже поширене явище.

2. Матерія, життя і свідомість узагалі не пов'язані причинним зв'язком. Матерія, скажімо, не є причиною виникнення та існування свідомості (всупереч твердженням матеріалістів). З матерії складаються не тільки різні предмети, але й поля (електромагнітні, гравітаційні, біологічні тощо) і потоки енергії, і багато чого іншого. У Космосі матерія існує в нескінченній безлічі форм, системних утворень і виявів.

3. Людина – знаряддя Космосу. Адже завдяки своїй духовності людина докорінно виділяється з космічного цілого. В особі людини Всесвіт підноситься до рівня самосвідомості і самозбереження.

Найповніше переконання в пріоритетності космічного начала були висловлені в концепції ноосфери першого президента Академії наук незалежної України Володимира Вернадського (1863 – 1945), фахівця в декількох природничих галузях.

Життєдіяльність усього живого здійснюється в межах поверхневої оболонки нашої планети, яка зветься біосферою. Природне середовище – це не тільки те, що створене природою. Люди, взаємодіючи з нею, створили штучний світ – міста, села, дороги тощо. Частина поверхні Землі, змінена за допомогою науки і техніки, називається ноосферою (від грецького – «сфера розуму»). Ноосфера постає як сфера свідомої діяльності людини у глобальному масштабі, як результат взаємодії суспільства і природи.

Вернадський вважав, що ноосфера – це найвищий етап природної еволюції біосфери. «Природність» виникнення ноосфери зумовлюється тим, що поверхня Землі, де розташована біосфера, повсякчасно опромінюється з Космосу. Під впливом цього опромінення відбувається еволюція біосфери. З появою ноосфери стихійна еволюція біосфери мала перетворитися на цілеспрямовану. Саме розумна діяльність людини стає головним, вирішальним чинником розвитку.

Вернадський сподівався, що людство, пізнаючи закони природи, створюючи новітню техніку й технології, змінить на краще всі процеси в земному та навіть навколосемному середовищі. У перспективі розвиток ноосфери мав уплинути й на соціальний устрій людства, зробити його раціональнішим і гуманнішим.

Таким чином, Вернадський виявився чи не першим мислителем, який у XX ст. науково обґрунтував глобалізаційні процеси. З іншого боку, не справдилися пророкування Вернадського про позитивний вплив ноосфери на біосферу. На жаль, сьогодні людство зіштовхується з глобальними проблемами, значна кількість яких (сировинна, енергетична, демографічна тощо) пов'язана якраз із тим, що ноосфера розширюється занадто швидкими темпами, забираючи від біосфери більше речовин, ніж вона здатна відтворити природним шляхом.

Природне начало в людині. Природне начало в людині, якому віддавали перевагу філософи епохи Просвітництва, теж характеризується трьома взаємопов'язаними компонентами:

1. Природа становить зовнішню умову існування людини, постачаючи їй їжу, одяг, матеріальні ресурси. Скажімо, від чистоти повітря, можливостей

природи адсорбувати забруднення навколишнього середовища багато в чому залежить майбутня доля людини і людства.

2. Природа становить внутрішній потенціал самої людини. Життя і смерть, хвороби і здоров'я, геніальність і бездарність, риси характеру – все це має природне походження.

3. Людина є частиною природи. Природа перетворюється, змінюється і розкриває свої можливості в людській діяльності. У цьому значенні людина діє як сила природи.

Причому процес впливу людини на природу має безперервний характер: діючи, людина створює такі продукти, які неможливо отримати природним шляхом. Людина живе у природі – але і природа немов живе в людині, є її тілом.

Поглиблення наукових знань про біологічні аспекти людського буття стало можливим після започаткування у 1970-х рр. такого напрямку досліджень, як соціобіологія. На думку представників соціобіології, людина є біосоціальною істотою, поведінка якої перш за все залежить від її природних потреб. Ніяке виховання не може позбавити людину тих природних інстинктів, які притаманні їй поряд з іншими «соціальними тваринами».

Соціальне начало. Соціальне начало – насамперед для марксистів – було і залишається вирішальною мірою людського в людині. На їхню думку:

1. Людина – істота соціальна. У праці вона пересилиє своє природне походження. У певному сенсі марксистки мали рацію. Людина біологічно є дуже погано адаптованою твариною. Вона поступається силою, витривалістю, стійкістю до несприятливих кліматичних умов практично всім представникам тваринного світу. Але вимушено компенсує свої біологічні недоліки можливістю штучного покращання умов свого існування, винайдення і застосування особливих засобів впливу на довкілля, які багатократно примножують її здатності.

2. Тільки в суспільстві людина формує деякі людські якості – мову, мислення. Сказане легко доводиться прикладами так званих «Мауглі», людей, які з різних причин і в різних країнах змалку були відірвані від людського , суспільства і після повернення до нього не володіли повною мірою мовою, здатністю до мислення та спілкування, іноді навіть до прямоходіння.

3. Суспільство передає людині знання, навички та вміння – досвід попередніх поколінь за допомогою системи освіти і виховання. Завдяки цьому людина може успішно пізнавати і перетворювати світ. Навіть, опинившись сам-один на острові, герой однойменного роману англійського письменника Данієля Дефо Робінзон Крузо насправді був озброєний не тільки тими знаряддями, які знайшов у рештах свого судна, але також і значною кількістю корисних знань, навичок і вмінь. Усе це допомогло вимушеному самотнику непогано облаштуватися на острові.

4. Розподіл праці в суспільстві дозволяє людині у багато разів примножити власні зусилля шляхом співпраці з іншими людьми.

Отже, загальний висновок такий: суспільство – це умова і середовище реалізації природно-космічного потенціалу людини.

Тема 11. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

План

11.1. Основні сфери і проблеми суспільного життя, їх характеристика

11.2. Людина в суспільній системі: індивід, індивідуальність, особистість

11.3. Філософія історії. Основні теорії історико-культурного процесу

Ключові поняття й терміни: волюнтаризм, індивідуальність, інформаційне суспільство, культура, «маніпуляції з життям», небезпечне знання, необхідність, особистість, свобода, система, соціальна група, соціальна роль, суспільство, філософія історії, цивілізація.

11.1. Основні сфери і проблеми суспільного життя, їх характеристика

Поняття суспільства. У сучасній філософії активно розробляється філософська методологія розуміння суспільства як складної багатофункціональної системи (Т. Адорно, Е. Блох, Ю. Габермас – Німеччина; П. Фойєрабенд – США; Ф. Гайєк – Австрія тощо). Іноді уточнюється, що суспільство є відкритою динамічною системою. Суспільство є системою, оскільки складається з декількох сфер, невід’ємних одна від одною. Воно є динамічною системою, тому що постійно перебуває у процесі видозмін і розвитку. Цей процес зачіпає як певне, конкретне суспільство, так і людство в цілому, може носити як прогресивний, так і регресивний характер. Нарешті, суспільство є відкритим, оскільки відбувається постійний обмін людського суспільства з навколишнім природним середовищем речовиною, енергією та інформацією. Своєю цілісністю філософський підхід до суспільства відрізняється від спеціалізованого його дослідження з боку інших наукових дисциплін, у першу чергу соціології. У найзагальнішому визначенні:

Суспільство – гранично широка форма людської спільності, яка складається з усіх можливих зв’язків і відносин між людьми.

Матеріальна сфера суспільства. Суспільна система має свої підсистеми, функціонування яких і забезпечує розвиток суспільства, суспільне відтворення. Матеріальна, або економічна сфера суспільного життя, – сфера спеціалізованого виробництва, розподілу, обміну і споживання «речей». Її функції:

- матеріальне виробництво забезпечує вихідні умови для життєдіяльності всього суспільства, є головною причиною й умовою історичного процесу, оскільки люди потребують матеріальних умов і засобів для свого існування, розвитку продуктивних сил;
- матеріальне виробництво завжди має суспільний характер: суспільство впливає на природу з метою перетворення природних речовин на необхідні для людини матеріали і предмети;
- економічна сфера визначає принципи соціальної диференціації, розподіл людей за соціальними групами, зокрема за рівнем матеріального добробуту.

Соціальна сфера суспільства. Соціальна сфера суспільства включає в себе: а) безліч конкретних соціальних груп, що відрізняються одна від іншої і перебувають у певних відносинах між собою і суспільством у цілому; б)

соціальні інституції, відповідальні за напрями функціонування суспільства (наприклад, інститут освіти). Головне призначення цієї сфери – соціальна диференціація, розподіл людей за щаблями соціальної піраміди. Як правило, у сучасному суспільстві виділяють: нижчі верстви; «середній клас», що має включати більшість членів суспільства; еліту.

Рух окремої людини соціальною пірамідою (соціальна мобільність) може відбуватися у двох напрямках: вертикальному (зі зміною соціального статусу, наприклад, з нижчих верств – у середній клас); горизонтальному (приміром, людина змінює фах, але обидві професії – і попередня, і нинішня – мають приблизно однаковий рівень престижності й матеріальної винагороди, тож на соціальний статус людини ця зміна не впливає).

Сучасне суспільство декларує рівність прав і стартових можливостей для всіх громадян і наполягає на тому, що соціальна мобільність відбувається відповідно до їх заслуг перед суспільством. Західні дослідники також називають п'ять основних суспільних інститутів, які забезпечують тим, хто в них зайнятий, гарантоване збереження, якщо не зростання суспільного статусу: 1) бізнес звичайний; 2) шоу-бізнес; 3) армія; 4) політика; 5) наука.

Політична сфера суспільства. Політична (організаційна) сфера суспільства – це сфера спеціалізованого продукування і підтримання влади в суспільстві. Головні інститути політичної сфери – держава та право. Політична сфера містить у собі також політичну свідомість, політичні відносини, політичні інститути і дії. Її головні функції полягають у:

- забезпеченні внутрішнього правопорядку;
- забезпеченні зовнішніх національних інтересів конкретного державного утворення.

Духовна сфера суспільства. Духовна сфера – це сфера спеціалізованого духовного виробництва, інформації. Вона є найскладнішою зі всіх сфер суспільного життя, але водночас і найважливішою, оскільки саме тут виробляються, закріплюються, вдосконалюються та передаються від покоління до покоління, від людини до людини предметні, смислові та ціннісні орієнтири.

До основних елементів духовного життя відносять сукупність думок, норм, ідей та принципів, пов'язаних із функціонуванням усіх сфер життя суспільного, тобто суспільну свідомість. Тут фігурують економічна, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше – естетична свідомість), релігійна свідомість, архетипи колективного несвідомого. Орієнтуватися в духовному житті суспільства необхідно і всьому суспільству, й окремій людині, оскільки, по-перше, без цього неможливо свідомо впливати на різні сфери суспільного життя, а по-друге, орієнтація в духовному житті суспільства дозволяє і людині визначати перспективи свого особистісного духовного розвитку.

Усі сфери суспільного життя як складники суспільного цілого щільно взаємопов'язані. В основі їхньої єдності перебуває людина з її потребами, інтересами, цінностями – суб'єкти головна дійова особа суспільства взагалі.

Принципові проблеми функціонування суспільства – співвідношення матеріального і духовного начал, проблема рівності та нерівності, свободи та необхідності – привертають повсякчас увагу дослідників. Визначення цих проблем конче потрібне для вибору найефективнішої стратегії суспільного розвитку.

Суспільна рівність і нерівність. Значна частина мислителів схилилася до думки, що додержання рівності є найважливішим. По-перше, суспільна рівність забезпечує елементарний рівень соціальної захищеності, на яку кожна людина має право вже на тій підставі, що вона людина. По-друге, соціальна рівність є запорукою соціальної стабільності і злагоди в суспільстві.

Радше за все найбільш суспільно прийнятною є не абсолютна рівність, а «пропорційна рівність»: кожен має право і можливість отримання повноцінної частки суспільних благ, але насправді отримує їх тільки пропорційно до своїх власних заслуг перед суспільством. Тому в розвинених країнах держава стежить за рівністю перед законом усіх людей, однаковістю їх громадянських прав і обов'язків, намагається відкрити справедливую рівність можливостей.

Свобода та необхідність у суспільстві. Одні мислителі (наприклад, екзистенціалісти) обстоювали принципи суспільної свободи. Вони наголошували на тому, що свобода – основа успішної творчої самореалізації кожної людини, а також на тому, що свобода дає людині можливість здійснювати відповідальний вибір. Ця позиція може бути позначена як волонтаризм. Інші (передусім, марксисты) схилилися до визнання суспільної необхідності. Адже, вказували вони, без підпорядкування людей суспільній моралі, праву, соціальному етикетові суспільство б розпалося. Навіть у демократичному суспільстві над людиною панує «анонімна влада»: громадська думка, реклама, засоби масової інформації тощо.

Як висновок можна зазначити таке: суспільство має прагнути до того, щоб якнайменшою мірою регулювати вчинки своїх громадян, щоб в усьому, що не регулюється суспільством, вони могли діяти вільно.

11.2. Людина в суспільній системі: індивід, індивідуальність, особистість

Індивід. Індивідуальність. Особистість. Людина – основа будь-якого суспільства. Можна сказати, що суспільство складається з людей, як будинок із цеглин. Однак форми і рівні взаємодії людини та суспільства можуть бути різними.

Індивід (від лат. «неподільне») – окремо взятий представник людської спільноти. У соціальному житті індивід виступає як клітинка соціальної групи чи суспільства в цілому. Кажучи про індивіда, мають на увазі передусім біологічні властивості людини.

Індивідуальність – неповторна своєрідність людини, набір її унікальних властивостей. Це поняття вказує на незвичайність людської істоти.

Особистість – поняття, яке підкреслює духовність людини. Воно вбирає в себе самобутність людини, її соціальні якості, багатство душі, передбачає гармонійний, універсальний розвиток усіх її задатків. Поняття «особистість» підкреслює соціальний аспект людини як суб'єкта суспільних відносин.

Особистість – це індивід, який пройшов процес соціалізації – засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування в суспільстві. Соціалізація охоплює всі етапи залучення до культури, навчання і виховання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. У сучасному суспільстві питома вага окремої людини зростає, особистість одночасно постає і як носій соціальних цінностей, і як ініціатор соціальних змін.

Становлення духовного світу особистості передбачає шлях у декілька етапів, які разом утворюють своєрідну ієрархію її соціокультурних потреб:

- Матеріальні потреби. Вони включають у себе як основні біологічні потреби (їжа, одяг, житло), так і елементарне прагнення до соціального облаштування. Особистість, для якої матеріальні потреби є головними, залишається здебільшого споживачем, байдужим до політичних змін у суспільстві, загальнонаціональних інтересів.
- Соціальні потреби. Вони включають потребу у пізнанні, праці, спілкуванні. Задоволення соціальних потреб означає необхідність у взаємодії з іншими людьми, спонукає особистість до збільшення масштабів своїх інтересів і своєї діяльності, яким буде дана зовнішня оцінка.
- Духовні потреби. Зреалізуються у складних формах інтелектуальної (філософія, наука), мистецької і літературної діяльності. Задовольняючи духовні потреби, особистість одночасно вбирає в себе весь попередній соціокультурний спадок і додає власну унікальну новостворену частку.

Соціальний статус і соціальна роль. Соціальний статус визначає конкретне місце індивіда в певній соціальній системі.

Кожна людина посідає в соціальній системі кілька позицій; кожна з цих позицій передбачає певні права та обов'язки і називається статусом.

Залежно від статусу людина мусить відповідати певним вимогам, які висуває перед нею суспільство. Сукупність таких вимог становить зміст соціальної ролі. Соціальна роль – сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі. Кожен статус, як правило, передбачає кілька соціальних ролей.

11.3. Філософія історії. основні теорії історико-культурного процесу

Предмет філософії історії. Як зазначалося на початку теми, однією із найважливіших ознак суспільної системи є її динамізм, здатність еволюціонувати, змінюватися в часі. За всіма цими процесами спостерігає, намагаючись дати конкретні теоретичні узагальнення, спеціальний розділ філософського знання – філософія історії.

Предмет філософії історії можна поділити на дві основні сфери. Перша сфера – онтологія історії вивчає питання про рушійні сили, основні етапи історичного процесу, його сенс і мету, роль і місце людини в історії. Друга – гносеологія історії (критична філософія історії, аналітична філософія історії) вивчає умови, можливості, способи і форми історичного пізнання, відтворення історичного процесу таким, яким він відбувався насправді. Онтологія історії досягла найвищого розквіту у XIX – на початку XX ст., коли була запропонована ціла низка найрізноманітніших за підходами, але однакових за своєю глобальністю моделей «всесвітньої історії». З 1930-х рр. завдяки працям Р. Арона, А. Данто, Г. Уайта фокус дослідницької уваги зсунувся вбік гносеологічної проблематики. Наслідком цього стало формулювання принципової неможливості встановлення об'єктивного перебігу історичного процесу, а лише його умовної, суб'єктивної реконструкції.

Теорії історико-культурного процесу. Проте на сучасну філософську думку продовжують впливати класичні теорії історико-культурного процесу. Зазвичай їх поділяють на: лінійно-прогресивні, циклічні, цивілізаційно-хвилюві.

1. Лінійно-прогресивні теорії (Г. Гегель, К. Маркс, К. Ясперс) спираються на переконання, що різні держави, народи і культури, вписані в русло єдиного

всесвітньо-історичного процесу на шляху до остаточного торжества на Землі суспільства свободи, справедливості, рівності і загального матеріального добробуту, проходять через ряд однакових стадій.

Наприклад, великий філософ Гегель вважав, що всесвітня історія є духовним процесом усвідомлення свободи. У східних народів вільна одна людина (правитель), у греків і римлян вільні деякі (громадяни), у німецьких народів – всі люди, тут людина вільна вже тому, що вона – людина. Інший німецький філософ екзистенціального спрямування Карл Ясперс (1883-1969) висунув теорію «Осьового часу», відповідно до якої з середини першого тисячоліття до н. е. історія людства набуває духовної єдності, а з XVI-XVIII ст. – також і матеріальної.

2. Циклічні теорії (О. Шпенглер, А. Тойнбі) розглядають історико-культурний процес як зміну певної кількості унікальних і неповторних цивілізацій, культур тощо, кожна з яких проходить повний цикл періодів існування – від «народження» до «смерті». Витоки цього підходу знаходимо у міфологічній свідомості, яка в колообігу природних явищ бачила зразок процесів суспільного життя і жалкувала про золотий вік, що минув в історії людства.

Зокрема, німецький філософ Освальд Шпенглер (1880 – 1936) («Занепад Європи») стверджував, що всесвітня історія – це історія восьми культур, шість з яких – неєвропейські. Наприкінці періоду існування культура переходить у стан цивілізації. Тоді спостерігається зовнішній матеріальний блиск й одночасна вичерпність духовних джерел для розвитку. Цей стан притаманний і європейській цивілізації.

Англіський історик Арнольд Тойнбі (1889 – 1975) (12 томів «Дослідження історії») – нараховував 21 цивілізацію. Він уважав їх «одночасними», оскільки всі вони тривали досить короткий в історичній перспективі проміжок часу – 6 тис. років. Головним критерієм виокремлення цивілізацій Тойнбі вважав релігійний. Розвиток цивілізації він бачив як «відповідь» на певний зовнішній або внутрішній «виклик».

3. «Цивілізаційно-хвильові» теорії (І. Валлерстайн, Л. Гумільов), не мають загальноприйнятої схеми історії всесвітнього масштабу, однак сформулювали певні принципи узагальнення історико-культурного матеріалу. Вважається, що історія людства хоч і має певний напрям, однак нерівномірно охоплює різні народи, культури і держави, а тому являє собою низку «злетів» і «падінь» різних народів, культур та держав у різні епохи і в різних місцях.

В Україні сприйняті всі основні підходи до історико-культурного підходу. Лінійно-прогресивна концепція суспільно-економічних формацій прислужилася для ідеологічної доктрини неодмінної перемоги комунізму в Радянському Союзі. Циклічні концепції ствердилися в 1920-х рр. у діаспорі, їх речники так само використовували з ідеологічною метою: довести однакову самобутність української та російської культур, підсилити авторитетність розробленої ними концепції «інтегрального націоналізму» посиленням на передвічні духовні традиції України.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З ФІЛОСОФІЇ

Починати вивчення кожної окремої теми радимо з ознайомлення з планом та ключовими питаннями.

Звертаємо увагу, що вивчення кожної наступної теми обов'язково передбачає ґрунтовне засвоєння попереднього матеріалу. Якщо студент стикається зі складнощами розуміння матеріалу, то радимо застосовувати логічну процедуру аналізу – розбиття проблеми на складові елементи. Після вивчення окремих частин матеріалу, необхідно синтезувати вивчений матеріал та оцінити проблему в її цілісності. Важливим є також дотримання логічної послідовності при засвоєнні теми.

Специфічною формою самостійного вивчення теми є написання рефератів. Реферат – це самостійна письмова праця студента, що має засвідчити знання основної новітньої літератури за темою, а також вміння викладати її зміст. Теми рефератів та пропонована література містяться у даному посібнику, а план реферату узгоджується з викладачем.

Тема 1. Філософська пропедевтика (2)

1. Світогляд, його структура, функції, історичні типи.
2. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та класифікація дисциплін.
3. Східна та західна традиції філософування: умови виникнення та особливості існування.
4. Основні етапи розвитку філософського знання. Методологія історико-філософського пізнання.

Реферати

1. Світогляд та його структура
2. Філософія в системі культури
3. Основні теми філософських роздумів
4. Особливості розвитку східної та західної філософії
5. Міфологія як перший історичний тип світогляду

Література

1. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2016.
2. Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей. Під редакцією Барбари Кассен. Томи 1–3. – К.: Дух і літера, 2009–2013.
3. Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Четверта хвиля, 2021.
4. Предмет і проблематика філософії. Навчальний посібник/За ред. М. А. Скринника і З.Е. Скринник. – Львів, 2019. – С. 15-21.
5. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу: навчальний посібник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2019. – С. 41 - 74.
6. Філософія: світ людини. Курс лекцій. (Табачковський В. Г., Булатов М. О., Хамітов Н. В.) – К.: Либідь, 2013. – С. 9-29, 157-179.

Тема 2. Антична філософія (2)

1. Натурфілософський етап розвитку давньогрецької філософії: проблема першопочатку (Фалес, Піфагор, Парменід, Геракліт) та взаємозв'язку руху та матерії (Емпедокл, Анаксагор, Демокріт).
2. Класичний період давньогрецької філософії (софісти, Сократ).
3. Антична класика у пошуках обґрунтування ідеального у філософських системах Платона й Арістотеля.
4. Еллінізм як завершальний етап розвитку античної філософії (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм).

Реферати

1. Основні етапи розвитку античної натурфілософії
2. Проблема людини в філософії Античності
3. Вчення Платона про пізнання
4. Основні ідеї праці Арістотеля «Метафізика»
5. Античні концепції держави (Платон, Арістотель)
6. Основні течії і представники елліністичної філософії

Література

1. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2016.
2. Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей. Під редакцією Барбари Кассен. Томи 1–3. – К.: Дух і літера, 2009–2013.
3. Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Четверта хвиля, 2021.
4. Предмет і проблематика філософії. Навчальний посібник/За ред. М. А. Скринника і З.Е. Скринник. – Львів, 2019. – С. 15-21.
5. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу: навчальний посібник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2019. – С. 41 - 74.
6. Філософія: світ людини. Курс лекцій. (Табачковський В. Г., Булатов М. О., Хамітов Н. В.) – К.: Либідь, 2013. – С. 9-29, 157-179.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження (2)

1. Особливості християнського способу філософування (теоцентризм, креаціонізм, провіденціалізм).
2. Патристика: Тертуліан, Оріген, Діонісій Ареопажит. Філософія Аврелія Августина.
3. Схоластика: осягнення Бога засобами розуму (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський); проблема універсалій (номіналізм і реалізм).
4. Християнський містицизм (Майстер Екхарт).
5. Гуманістична спрямованість філософії доби Відродження (Данте Аліг'єрі та Ф. Петрарка).
6. Різновиди ренесансного пантеїзму (Н. Кузанський і Дж. Бруно).
7. Утопічні проекти філософії Відродження (Т. Кампанелла та Т. Мор).
8. Утилітаристична спрямованість ренесансної філософії (Л. Валла та Н. Макіавеллі).

Реферати

1. Основні етапи розвитку середньовічної філософії
2. Проблемні питання філософії патристики
3. Співвідношення віри та розуму в філософії доби Середньовіччя
4. Августин Блаженний про виникнення історії
5. Співвідношення філософії та теології в творчості Фоми Аквінського
6. Філософська суперечка номіналізму і реалізму
7. Філософія італійського гуманізму
8. Натурфілософська проблематика філософії доби Відродження
9. Різновиди ренесансного пантеїзму
10. Соціальні утопії доби Відродження
11. Політична філософія Н. Макіавеллі

Література

1. Александрова, О.В. Філософія Середніх віків та доби Відродження 16 [Текст]: Підручник / О.В. Александрова. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.
2. Бичко, А.К. Історія філософії [Текст] / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – К.: ЦУЛ, 2010. – 648 с.
3. Вандишев, В.М. Філософія: екскурс в історію вчень і понять [Текст]: навч. посіб. / В.М. Вандишев. – К.: Кондор, 2005. – 474 с.
3. Кондзьолка, В.В. Історія середньовічної філософії: навчальний посібник для вузів [Текст] / В.В. Кондзьолка. – Львів: Світ, 2001. – 319 с.
4. Пашук, А.П. Нариси з історії філософії середніх віків [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.П. Пашук. – К.: Ін Юре, 2007. – 712 с.
5. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія [Текст] / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. – Київ: Абрис, 2002. – 742 с.
6. Філософія [Текст]: навчальний посібник (курс лекцій) / Губерський Л.В., Надольний І.В., Андрущенко В.П. – [та ін.]; за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2001. – 457 с.

Тема 4. Новоевропейська філософія XVII – XVIII ст. (2)

1. Беконівська програма реорганізації пізнання як висхідний пункт філософії Нового часу.
2. Позиції класичного раціоналізму: дуалізм Р. Декарта, пантеїзм Б. Спінози, монадологія Г. Ляйбніца.
3. Різновиди новоевропейського емпіризму (Т. Гоббс, Д. Локк).
4. Суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі та позиція агностицизму Д. Юма.
5. Характерні риси Просвітництва. Просвітницькі ідеї Вольтера і Ж.-Ж. Руссо.
6. Просвітницьке тлумачення теорії суспільного договору.

Реферати

1. Місце філософії Нового часу в поступі європейської думки
2. Принципи побудови класичного раціоналізму: дуалізм чи монізм?
3. Структура та чинники досвіду в емпіричній філософії Нового часу
4. Критика ідеї матеріальної субстанції Дж. Берклі
5. Несубстанційні підстави філософії Д. Юма
6. Історія терміну «Просвітництво»
7. Засади програми культивування розуму в філософії Просвітництва
8. Принципи філософського деїзму в просвітницькій філософії
9. Теорія природного права в філософії Просвітництва

Література

1. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання; Пер. з франц. В. Підмогильний. — К. : "Основи", 1994. — 416 с.
2. Гоббс Томас Левіафан. Пер. з англ / Томас Гоббс. -К.: Дух і літера. - 2000. - 606 с.

3. Дзьобань О. П. Ідеї вільнодумства у філософії французького просвітництва як одне із джерел постмодернізму / О. П. Дзьобань // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – №1. – С. 33–38.
4. Декарт Р. Міркування про метод – як правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках <http://www.management.com.ua/vision/vis017.html>;
5. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? // «Всесвіт» (Київ). — 1989. — № 4. — Стор. 135—138.
6. Ляйбніц Г. В. Монадологія (Переклад П. Бартусяка під редакцією Олега Хоми) // Sententiae, XXVIII. 2013. № 1. С. 151—177.
7. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: підручник. – 3. вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2011. – 592 с.
8. Філософія: Підручник / Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін. – К.: Либідь, 2010. – 408 с.
9. Філософія як історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Центр учбов. л-ри, 2012 – 648 с.

Тема 5. Німецький класична філософія. Марксизм (2)

1. Докритичний і критичний періоди в творчості І.Канта.
2. Філософська система та діалектичний метод Г. Гегеля.
3. Критика німецького ідеалізму в філософській антропології Л.Феєрбаха.
4. Обґрунтування концепції «матеріалістичного розуміння історії» в філософії марксизму.

Реферати

1. Сутність «коперніканського повороту» І. Канта
2. Основні положення філософської концепції Й. Фіхте
3. Система трансцендентального ідеалізму Ф. Шеллінга
4. Г. Гегель про форми відношення мислення до об'єктивності
5. Гуманістичні ідеї філософії Л. Феєрбаха
6. Категорії «суспільного буття» і «суспільної свідомості» в філософії марксизму

Література

10. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання; Пер. з франц. В. Підмогильний. — К. : "Основи", 1994. — 416 с.
11. Гоббс Томас Левіафан. Пер. з англ / Томас Гоббс. -К.: Дух і літера. - 2000. - 606 с.
12. Дзьобань О. П. Ідеї вільнодумства у філософії французького просвітництва як одне із джерел постмодернізму / О. П. Дзьобань // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – №1. – С. 33–38.
13. Декарт Р. Міркування про метод – як правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках <http://www.management.com.ua/vision/vis017.html>;
14. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? // «Всесвіт» (Київ). — 1989. — № 4. — Стор. 135—138.
15. Ляйбніц Г. В. Монадологія (Переклад П. Бартусяка під редакцією Олега Хоми) // Sententiae, XXVIII. 2013. № 1. С. 151—177.
16. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: підручник. – 3. вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2011. – 592 с.
17. Філософія: Підручник / Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін. – К.: Либідь, 2010. – 408 с.
18. Філософія як історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Центр учбов. л-ри, 2012 – 648 с.

Тема 6-7. Некласична філософія XIX – XX ст. (4)

1. Історичні форми позитивізму.
2. Прагматизм (Ч. Пірс, У. Джеймс, Дж. Дьюї).
3. Позараціональні виміри «життя» в філософії (А. Шопенгауер, Фр. Ніцше, А. Бергсон).
4. Антропологія фрейдизму (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм).
5. Проблема сутності й існування в екзистенціалізмі (С. К'єркегор, М. Хайдеггер, К. Яс перс, Ж.-П. Сартр, А. Камю).
6. Герменевтика як онтологія розуміння (Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Г.-Г. Гадамар, П. Рікер).
7. Феноменологічна концепція Е. Гуссерля.
8. Основні етапи розвитку структуралізму (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Р. Барт).
9. Філософія доби Постмодерну.

Реферати

1. Предмет філософії і класифікація наук в філософській концепції Г. Спенсера
2. Концепція «надлюдини» Ф. Ніцше
3. Етапи розвитку особистості в філософії С. К'єркегора
4. Розвиток позитивістської філософії у XX столітті

5. Метод феноменологічної редукції в філософії Е. Гуссерля
6. Проблема свободи в екзистенціалізмі
7. Герменевтичні пошуки Г.-Г. Гадамера
8. Структуралістська критика традиційної філософії

Література

1. Гадамер Г. Істина і метод. – К., 2002.
2. Кушаков Ю.В. Карл Маркс і кінець німецької класичної філософії // Дні-науки – 1997: Матер. наук. доп. та вист. Студ., асп., викл., докт. – К., 1917. – Ч.1.
3. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К., 1918.
4. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. – К., 1913.

Тема 8. Українська філософія (2)

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
2. Гуманістичні ідеї у філософській думці України (XV-XVII ст.).
3. Києво-Могилянська Академія та її роль в формуванні української філософії.
4. Філософія Г. Сковороди.
5. Українська академічна філософія в кінці XIX – початку XX ст.
6. Розвиток філософської думки України у XX ст.

Реферати

1. Історія української філософії. Її предмет, метод та значення.
2. Філософська думка Києворуської доби
3. Філософія України доби Бароко
4. Філософська творчість Г. Сковороди
5. Співвідношення розуму та серця в філософській концепції П. Юркевича
6. Місце І. Франка в історії української філософської думки
7. Історіософія М. Грушевського.
8. Проблема національної еліти в історіософії Д. Донцова.
9. Ю. Липа та Л. Ребет як теоретики українського націоналізму.
10. Проблема «Схід-Захід» у творчості М. Хвильового і О. Шпенглера.

Література

1. Горський В.С. Філософія в українській культурі. – К., 2001.
2. Історія філософії України. – К., 2014.
3. Кузьміна С. Філософсько-педагогічна спадщина П. Юркевича. – К., 2002.
4. Розвиток філософської думки на Україні. – Львів, 2014.
5. Русін М.Ю., Огороднік І.В. Українська філософія в іменах. – К., 2017.
6. Сковорода Григорій: образ мислителя. – К., 2017.
7. Ушкалов Л. Світ українського бароко. – Харків, 2014.
8. Філософія Відродження на Україні. – К., 2020.

Тема 9. Онтологія як фундаментальна складова філософського знання

1. Філософське розуміння світу як єдності об'єктивної дійсності і сутнісних сил.
2. Філософський зміст категорії «буття». Взаємозв'язок різних форм буття.
3. Сучасні уявлення про Всесвіт.
4. Проблема буття людини в світі.
5. Діалектика як вчення про загальний розвиток. Основні принципи та закони діалектики.
6. Вчення про категорії (Платон, Арістотель, Ф. Аквінський, І. Кант, Гегель, М. Хайдеггер).

Реферати

1. Поняття онтології та її типи
2. Вихідні принципи та категорії теорії буття
3. Діалектика буття і небуття
4. Простір і час як форми існування

Література

1. Ніколаєнко Н. В. Новітні біотехнологічні практики: філософсько-методологічний аналіз: автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка/ Н. В. Ніколаєнко. — К., 2010. — 15 с.
2. Цомко О.О. Біологічні та духовні аспекти феномену життя / О.О. Цомко // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. — К.: ІНТАС, 2010. — Вип. 50. — С. 97-105.
3. Цомко О.О. Феномен життя в етико-філософській традиції / О. О. Цомко // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. — К.: XXI СТОЛІТТЯ: **ДІАЛОГ КУЛЬТУР**, 2015. — Вип. 18. — С. 16-25.
4. Чудомех В. М. Цілісність живого в контексті сучасного природознавства (онтологічні основи): автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.01 / В. М. Чудомех; Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімф., 2013. — 20 с.

Тема 10. Свідомість як фундаментальна категорія онтології (2)

1. Проблема ідеального в філософії.
2. Свідомість як філософська проблема.
3. Природничі та соціально-історичні засади свідомості.
4. Мислення, мова, мозок, їх взаємозв'язок.
5. Структура свідомості.
6. Поняття самосвідомості.

Реферати

1. Свідомість і духовний світ людини.
2. Свідомість і несвідоме.
3. Ментальність і свідомість: точки дотику.
4. Самосвідомість і несвідоме: проблема взаємозв'язку.
5. Свідомість, самосвідомість, підсвідомість: форми вияву.
6. Індивідуальна і суспільна свідомість: спільне й відмінне.

Література

1. Ніколаєнко Н. В. Новітні біотехнологічні практики: філософсько-методологічний аналіз: автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка/ Н. В. Ніколаєнко. — К., 2010. — 15 с.
2. Цомко О.О. Біологічні та духовні аспекти феномену життя / О.О. Цомко // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. — К.: ІНТАС, 2010. — Вип. 50. — С. 97-105.
3. Цомко О.О. Феномен життя в етико-філософській традиції / О. О. Цомко // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. — К.: XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР, 2015. — Вип. 18. — С. 16-25.
4. Чудомех В. М. Цілісність живого в контексті сучасного природознавства (онтологічні основи): автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.01 / В. М. Чудомех; Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімф., 2013. — 20 с.
5. Шпет Г. Свідомість та її власник // Філософська і соціологічна думка. — 2013. — № 2.

Тема 11. Гносеологія як філософська теорія пізнання (2)

1. Пізнання та знання як предмет філософського аналізу. Історична і соціокультурна обумовленість пізнання.
2. Співвідношення пізнавальних здібностей людини: чуттєвий та раціональний шаблі пізнання.
3. Пізнання та істина: основні позиції співвідношення (монізм, апіоризм, трансценденталізм, іманентизм, скептицизм, агностицизм, релятивізм, конвенціоналізм)

Реферати

1. Соціокультурна детермінація пізнавальної діяльності
2. Історичні типи співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання
3. Проблема раціональності в пізнанні і культурі
4. Гносеологічні та екзистенціальні виміри істини
5. Структура творчого процесу у пізнанні

Література

1. Васянович Г. Філософія : навч. посіб. / Григорій Васянович. — Львів : Норма, 2005. — 210 с.
2. Ківенко Н. В. Філософія біології в Україні XX століття [Текст] / Н. В. Ківенко. — К. : [б.в.], 2017. — 287 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник / В. Л. Петрушенко. — 4-те вид., випр. і доп. — Львів : Магнолія, 2016. — 504. —
4. Перова О. Є. Ціннісні орієнтації сучасного біологічного дослідження (постнекласичний етап) : автореф. дис. канд. філос. наук. 09.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2013. — 19 с.
5. Цомко О. О. Біологічні та духовні аспекти феномену життя / О. О. Цомко. // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. — К. : ІНТАС, 2010. — Вип. 50. — С. 97—105.

Тема 12. Розвиток теорії пізнання у межах логіки наукового дослідження. Методологія наукового пізнання (2)

1. Наука як вища форма пізнавальної діяльності та соціальний інститут. Класична, некласична і постнекласична наука.
2. Форми та рівні наукового пізнання. Теорія як форма наукового пізнання
3. Проблема методу пізнання: підходи філософії та науки.
4. Загальнонаукові методи пізнання (аналіз і синтез; індукція і дедукція; абстрагування і узагальнення; моделювання; аналогія і екстраполяція).
5. Емпіричні методи наукового пізнання (спостереження, вимірювання, експеримент).
6. Наукові методи теоретичного дослідження (формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний метод).

7. Методологія сучасного наукового пізнання.

Реферати

1. Історичні типи співвідношення філософії та науки
2. Філософія та наука про метод наукового пізнання
3. Теорія як форма наукового пізнання
4. Емпіричні методи дослідження
5. Методи дослідження неklasичної науки

Література

1. Васянович Г. Філософія : навч. посіб. / Григорій Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 210 с.
2. Ківенко Н. В. Філософія біології в Україні ХХ століття [Текст] / Н. В. Ківенко. — К. : [б.в.], 2017. — 287 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник / В. Л. Петрушенко. – 4-те вид., випр. і доп. – Львів : Магнолія, 2016. – 504. –
4. Перова О. Є. Ціннісні орієнтації сучасного біологічного дослідження (постнекласичний етап) : автореф. дис. канд. філос. наук. 09.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2013. — 19 с.
5. Цомко О. О. Біологічні та духовні аспекти феномену життя / О. О. Цомко. // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. — К. : ІНТАС, 2010. — Вип. 50. — С. 97—105.

Тема 13. Соціальна філософія (2)

1. Сутність та специфіка соціального пізнання. Класичні та неklasичні підходи до побудови соціальної реальності.
2. Лінійний і цивілізаційний підхід до періодизації суспільного розвитку.
3. Суспільство як предмет філософського аналізу. Соціум як історичний процес.
4. Сутність і структура соціальних відносин. Різновиди класифікацій соціальних спільнот.
5. Діяльність як спосіб існування соціального.
6. Соціум і індивід. Поняття про особу.
7. Політична система суспільства.

Реферати

1. Соціальна філософія в системі філософського знання і в системі соціальних наук
2. Матеріалістична модель соціальної реальності
3. Позитивістська модель соціальної реальності
4. Концепція ідеальних типів М. Вебера
5. Суспільство як система соціальних відносин
6. Соціальна структура суспільства
7. Класифікація історичних типів суспільства (К. Поппер, Р. Арон, Д. Белл, О. Тоффлер)
8. Філософія політики

Література

1. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст). – К., 2000.
2. Йонезу Масуда. Гіпотеза про генезис Homo intelligens // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К., 2016.
3. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 13. – К., 2013.
4. Рябов С. Політика як соціальне явище //Політологічні читання. – К., 2014.
5. Феномен нації: основи життєдіяльності. – К., 2018.
6. Шинкарук В. До питання про принципи діалектики як методології суспільствознавства //Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9-10.
7. Щокін Г. Концепція соціального розвитку: висновки для України. – К., 2002.

Тема 14. Філософська антропологія та філософія культури (2)

1. Імпліцитність проблематики філософської антропології в різних формах культури. Статус філософської антропології в структурі філософських знань в класичній філософії.
2. Виникнення «філософської антропології» як певного напрямку та традиції (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен).
3. Філософська антропологія як вступ до філософії культури. Ідея універсальності культури.
4. Уречевлення і відчуження в контексті людської діяльності.
5. Інтерсуб'єктивність і соціальність досвіду людської діяльності.

Реферати

1. Унікальність та універсальність феномену людини в світі
2. Проблема людського початку
3. Проблема сутності та існування людини
4. Культура як предмет філософської рефлексії
5. Історичні типи гуманізму

Література

1. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз): [монографія] / С. Крилова. - Ніжин.: АспектПоліграф, 2011. – 344 с.
2. Табачковський В. Самореалізація / В. Табачковський, Г. Шалашенко // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 563-564
3. Філософська антропологія: словник / [Хамітов Н., Крилова С., Розова Т. та ін.]; під ред. Н. Хамітова. — / 2-е изд./ – К. : КНТ, 2014. - 472 с.
- 4.
5. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини. Вступ до філософської антропології як метаантропології. 4-е видання, перероблене та доповнене. – К.: КНТ, 2016. – 396 с.
6. Шинкарук В.І. Віра, надія, любов / В.І. Шинкарук // Віче. – 1994. – № 3 (24). – С. 145–150.

Тема 15. Людина і світ природи. Глобальні проблеми сучасності (2)

1. Природа як світ. Підкорення та панування над природою як домінанта модерного мислення. Субстанційність природи. Доцільність та багатоманітність її.
2. Ноосфера як сфера людського розуму. Етика благоговіння перед життям А.Швейцера.
3. Сучасна екологічна ситуація. Екологічна складова нового гуманізму. Екологічна криза як криза екосистеми.
4. Ідея самозміни людини як шлях до самозбереження людства

Реферати

1. Природа технічного знання
2. Основні етапи розвитку техніки
3. Філософські проблеми техніки
4. Системотехніка: сутність і проблеми.
5. Людина і техніка
6. Мистецтво і техніка

Література

1. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. – К., 2016.
2. Тоффлер Е. Третя хвиля. – К.: Всесвіт, 2000. – 480 с.
3. Масуда Й. Комп'ютопія // Філософ. і соціол. думка, 1993. – №6. – С. 36–50.
4. Ю.Н.Харарі. 21 урок для 21 століття. Київ, 2018.
5. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини.- Київ: Абрис, 1995.

ПИТАННЯ ТА ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Тема 1. Філософська пропедевтика

1. Де, коли, чому і як виникла філософія?
2. На яку потребу духу відповідає філософія?
3. У чому полягають особливості філософських знань?
4. Розкрийте взаємозв'язок філософії та науки.
5. Як співвідносяться філософія й ідеологія? Чому філософія не може бути ідеологією?
6. Доведіть спільне та відмінне в релігії та філософії.
7. Проаналізуйте структуру та основні соціально-культурні функції філософії.
8. Прокоментуйте «екстравертність» західної та «інтравертність» східної філософії.
9. Доведіть, що історія філософії є не співіснування філософських систем, а процес розвитку філософії. Чим би ви аргументували, що історія філософії значною мірою визначається філософією історії?
10. Чому недостатньо читати філософські твори, аби зрозуміти їх основні ідеї?

Тема 2. Антична філософія

1. Віднайдіть суттєву різницю в змісті давньогрецької й давньоіндійської (давньокитайської) філософій та вкажіть їх спільні ознаки.
2. Проаналізуйте історичне значення філософії Сократа.
3. Які особливості філософії Платона?
4. Розкрийте характерні риси онтологічного вчення Арістотеля, його теорії пізнання та вчення про суспільство.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження

1. Розкрийте філософські джерела теоцентризму.
2. Чому саме Августин Блаженний є автором розуміння часу як однолінійної перспективи?
3. Що зближує Августина і Платона і що їх роз'єднує?
4. Чому й нині не припиняється суперечка між номіналістами та реалістами?
5. Які риси середньовічної філософії зберегли свою актуальність? Аргументуйте відповідь.
6. Яке філософське значення відкриттів М. Коперніка та Дж. Бруно?

Тема 4. Новосвітопейська філософія XVII – XVIII ст.

1. Доведіть вплив наукової революції XVI-XVII ст. на подальший розвиток філософії.
2. Проаналізуйте протистояння матеріалізму й ідеалізму, раціоналізму й ірраціоналізму та виявіть моменти їх дотику.
3. Розкрийте характерні риси, притаманні основним типам емпіризму та раціоналізму.
4. Покажіть позитивний аспект критики «привидів» Беконем.
5. Доведіть історичне значення раціоналістичної методології.
6. Порівняйте раціоналістичну філософію Декарта і Спінози й назвіть їх спільність та специфічну особливість кожної.
7. Чому монадологія Г. Ляйбніца мала плідні наслідки в критиці механістичного світогляду?
8. У чому полягає механістичне бачення світу у французьких матеріалістів XVIII ст.?

Тема 5. Німецький класична філософія. Марксизм

1. Проаналізуйте особливості німецької класичної філософії.
2. Прокоментуйте характерні риси філософії І. Канта.
3. Розкрийте сутність категоричного імперативу І. Канта.
4. Прокоментуйте зміст триактного циклу творчої діяльності «Я» за Фіхте.
5. Доведіть особливість натурфілософії Q ! Шеллінга.
6. У чому полягає унікальність філософської системи Гегеля та особливості його раціоналізму?
7. Чому Фейєрбах називає свою філософію антропологізмом? Аргументуйте відповідь.
8. Що допомогло Марксу відкрити нові перспективи для матеріалістичної інтерпретації проблем історії та культури?

Тема 6-7. Некласична філософія XIX – XX ст.

1. Окресліть основні етапи становлення позитивістської філософії.
2. Доведіть спільне і відмінне у поглядах представників аналітичної філософії та неопозитивізму.
3. Проаналізуйте особливості «критичного раціоналізму» К. Поппера.
4. Проілюструйте генезу ірраціоналізму у філософській традиції та покажіть особливості ірраціоналізму С. Керкегора і А. Шопенгауера.
5. Що сприяло появі «філософії життя» та які її характерні риси?
6. Що лежить в основі істинності ідей, теорій прагматизму? Ваші аргументи.
7. У чому полягає сутність феноменологічної редукції Е. Гуссерля?
8. Як розуміють гуманізм філософи-екзистенціалісти та що таке «екзистенція»?

Тема 8. Українська філософія

1. З якого часу і чому слід починати відлік історії української філософії?
2. Якою спрямованістю відзначалась києво-руська філософська думка: «епістемністю» чи «софійністю»? Доведіть свою позицію.
3. Шляхом аналізу філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії виявіть їх справжній зміст: як зразків оригінальної творчості чи, може, зразків популяризації набутих західноєвропейської філософії.
4. Покажіть спільне й відмінне у філософських поглядах Г. Сковороди та професорів Києво-Могилянської академії, де навчався філософ.
5. Визначте особливості філософствування Г. Сковороди.
6. Розкрийте сутність українського філософського романтизму та охарактеризуйте творчість найяскравіших представників.
7. Які основні проблеми української національної ідеї вирішує філософія та на які напрями вона поділяється? Дайте їх аналіз.

Тема 9. Онтологія як фундаментальна складова філософського знання

1. Який зміст філософського розуміння буття на різних етапах розвитку філософії?
2. Охарактеризуйте три основні концепції буття (матеріалістичну, ідеалістичну, некласичну) в історії філософії.
3. Які є форми (сфери) буття та в чому полягають їхні особливості?
4. Розкрийте специфіку буття людини.
5. Що таке «світ» і чому він є тільки там, де є людина? Ваші аргументи.
6. Чому «світ» – це завжди ціле?
7. Доведіть принципову відмінність між об'єктивістською і суб'єктивістською традицією у філософії щодо тлумачення світу.
8. Проаналізуйте зміст категорій (субстанція, простір, час, причинність тощо) як структури буття.

Тема 10. Свідомість як фундаментальна категорія онтології

1. Чому слово «свідомість» є багатозначним і коли в європейській філософії з'являється поняття «свідомість»?
2. Проаналізуйте тлумачення свідомості на різних етапах розвитку філософії.
3. Концепції свідомості, що існують в історії філософії, поділяють на два типи – індивідуалістські та колективістські. Точку зору яких ви поділяєте і чому?
4. Що таке «технологічний вимір» свідомості й у чому він виявляється?
5. Проаналізуйте свідомість у контексті відношення людини до тіла.
6. Охарактеризуйте визначальні ознаки свідомості.
7. Проаналізуйте компонентну структуру свідомості.
8. Дайте оцінку рівневої структури свідомості.
9. У чому полягає взаємозв'язок мови і свідомості?
10. Що таке самосвідомість і які її функції?

Тема 11. Гносеологія як філософська теорія пізнання

1. Що вивчає гносеологія і як формулюється її основне питання і чому? Аргументуйте відповідь.
2. Як у гносеології визначались і сьогодні визначаються об'єкт та суб'єкт пізнання? Проілюструйте на конкретних прикладах.
3. Чому пізнавальне відношення суб'єкта має суспільно-історичний характер. Доведіть свою позицію.
4. Доведіть, що чуттєве й раціональне в пізнанні – це два рівні єдиного нерозривного процесу.
5. Хто має рацію (і чому?) у поглядах на пізнання: прибічники сенсуалізму, раціоналізму чи інтуїтивізму? Ваші аргументи.
6. Розкрийте співвідношення понять «істина» і «правда».

Тема 12. Розвиток теорії пізнання у межах логіки наукового дослідження. Методологія наукового пізнання

1. Охарактеризуйте основні форми наукового пізнання.
2. Розкрийте зміст загальнонаукових методів пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання).
3. Виокремте спільне і відмінне у спостереженні й експерименті як емпіричних методах наукового пізнання.
4. Охарактеризуйте основні проблеми сучасної методології науки.
5. Розкрийте роль інтуїції у процесі пізнання та творчості.

Тема 13. Соціальна філософія

1. У чому полягає специфіка соціального пізнання та які його основні методологічні засади?
2. Розкриваючи зміст поняття «суспільство», покажіть відмінність і єдність «соціального універсалізму» (Платан, Б. Паскаль) і «соціального атомізму» (Епікур, Т. Гоббс).
3. Охарактеризуйте сучасні основні підходи до розуміння суспільства.
4. Доведіть, що суспільство є самоорганізуючою та саморозвиваючою системою.
5. Що відрізняє суспільство як систему від інших систем?
6. Якщо соціум – нова якість стосовно окремої людини, то чи не означає це нівелювання в ньому індивідуального? Ваші аргументи.
7. Доведіть, що соціальна група є основною структурною одиницею суспільства.
8. Проаналізуйте місце і роль малих соціальних груп у формуванні соціальної природи індивіда.
9. Якими б аргументами ви підтвердили те, що великі соціальні групи є основними суб'єктами суспільного буття?
10. Чим би ви довели, що нація є духовно-біосоціальна даність людства?

Тема 14. Філософська антропологія та філософія культури

1. Охарактеризуйте основні філософські проблеми антропогенезу.
2. Чи культура є причиною трансформації людини в біологічно неповноцінну істоту, чи біологічність людини є причиною виникнення культури? Доведіть дилему.
3. Чому праця людини безпосередньо пов'язана з мисленням? Ваші аргументи.
4. Чи є людина лише соціальною істотою? Яке місце в людській сутності має біологічний фактор? Обґрунтуйте свою позицію.
5. Як взаємопов'язані знаряддя праці людини і виникнення суспільства?
6. Охарактеризуйте основні виміри свідомості.
7. Яка роль «біологічності» та «соціальності» у виникненні свідомості?
8. Прибічником яких (і чому?) концепцій свідомості ви є: індивідуалістичних чи колективістських?
9. Які форми має людське буття?
10. Покажіть специфіку духовного буття людини.

Тема 15. Людина і світ природи. Глобальні проблеми сучасності (2)

1. Розкрийте основні етапи становлення філософії техніки як галузі філософських знань.
2. Проілюструйте взаємозв'язок понять «техніка» і «технологія» в контексті «філософії техніки».
3. Сучасний світ – це технізований простір і технологізований час: ваша інтерпретація цього судження.
4. Проаналізуйте головні проблеми досліджень у філософії техніки.
5. Штучний інтелект: міф чи реальність? Відповідь аргументуйте.
6. Охарактеризуйте сучасні моделі розвитку техніки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Поняття і функції світогляду
2. Історичні типи світогляду
3. Визначення філософії: історичні форми і сучасність
4. Основні етапи розвитку давньогрецької філософської думки
5. Розуміння сутності людини та специфіки її пізнання у давньогрецькій філософії (софісти, Сократ, Платон)
6. Вчення про душу і пізнання Арістотеля
7. Платон і Арістотель: погляди на суспільство та державу
8. Філософські напрямки еллінізму
9. Періоди розвитку та основні проблеми середньовічної філософії
10. Філософська концепція Аврелія Августина
11. Проблема співвідношення віри й знання у філософії Фоми Аквінського
12. Гуманістичні ідеали філософської думки епохи Відродження
13. Різновиди ренесансного пантеїзму
14. Соціально-політичні утопії доби Відродження
15. Основні філософські проблеми Нового часу
16. Вчення Ф. Бекона про метод пізнання
17. Загальна характеристика класичного раціоналізму Нового часу: основні персоналії і проблеми (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц)
18. Емпіричні розробки філософії Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк)
19. Обмеженість емпіричного доведення за Д. Юмом
20. Французьке Просвітництво: основні ідеї та персоналії
21. Смысл теорії природного права і суспільного договору в філософії Просвітництва
22. Загальна характеристика та відмінності представників німецького ідеалізму
23. Новизна гносеологічних та етичних уявлень І. Канта
24. Принципи побудови філософської системи Г. Гегеля
25. Філософська антропологія Л. Фюєрбаха
26. Тенденції розвитку некласичної філософії наприкінці XIX ст.
27. Вихідні положення філософії марксизму
28. Головні категорії філософії життя («життя» і «воля»)
29. Етапи розвитку позитивізму
30. Християнській екзистенціалізм С. К'єркегора
31. Феноменологія Е. Гуссерля (основні поняття).
32. Проблема «екзистенції» в філософії XX ст.
33. Основні позиції філософської герменевтики в XX ст.
34. Філософське становлення фрейдизму
35. Філософський постмодерн
36. Особливості та основні етапи розвитку філософської думки в Україні
37. Філософська думка в культурі Київської Русі
38. Філософські погляди Г. Сковороди.
39. Концепція «філософії серця» П. Юркевича
40. Розвиток уявлень й особливостей розуміння буття в історії філософії
41. Категоріальний вираз буття
42. Питання про онтологічний статус категорій (Платон, Арістотель, Кант, Гегель)
43. Філософське осягнення категорій «простір» і «час»
44. Теорія пізнання, її предмет і метод
45. Тлумачення знання в класичній та некласичній філософії
46. Філософське розуміння поняття «істина»
47. Проблема суб'єкта й об'єкта пізнання
48. Наука як пізнавальна діяльність, система знання, культурний феномен, соціальний інститут
49. Філософія і наука
50. Співвідношення емпіричного і теоретичного в пізнанні
51. Основні форми наукового пізнання: проблема, ідея, гіпотеза, теорія
52. Методологія та основні загальнонаукові методи наукового пізнання
53. Емпіричні методи пізнання
54. Методологія пізнання сучасної науки
55. Глобальні проблеми сучасності як предмет філософського осмислення
56. Діяльність як спосіб існування соціального
57. Суспільство та його соціальні складові
58. Філософське осягнення політики (на засадах філософії Платона, Арістотеля й Макіавеллі).
59. Суспільство як предмет сучасної соціальної філософії

- 60. Типології суспільства в сучасних концепціях соціальної філософії (К. Поппер, Р. Арон, Д. Белл, О. Тоффлер)
- 61. Філософські моделі соціальної реальності
- 62. Індивід і соціум. Поняття про особу
- 63. Основні етапи розвитку соціальної філософії
- 64. Проблема відчуження
- 65. Філософська антропологія
- 66. Проблема людини як одвічна філософська проблема
- 67. Філософські аспекти проблеми походження людини
- 68. Поняття культури. Історичні моделі культури
- 69. Техніка і новітні технології як предмет філософського осмислення
- 70. Основні етапи розвитку техніки

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Яка із зазначених дисциплін не входить до складу філософії?

- а) антропологія
- б) онтологія
- в) естетика
- г) філологія

2. Філософська онтологія є вченням:

- а) Про взаємодію людини й суспільства
- б) Про специфіку кожного з етапів розвитку філософії та спільні для них усіх закономірності
- в) Про основні закономірності будови й розвитку світу
- г) Про сутність і призначення людини

3. Який із історичних типів світогляду виник пізніше за філософію?

- а) релігія
- б) наука
- в) ідеологія
- г) міфологія

4. Філософію найбільше відрізняє від інших типів теоретичного світогляду наступна функція:

- а) світоглядна
- б) пізнавальна
- в) методологічна
- г) нормотворча
- д) прогностична

5. Хто є родоначальником філософії людини?

- а) Фалес
- б) Сократ
- в) Платон
- г) Арістотель

6. Окремо взятий представник людського роду, якому властиві неповторні природні і соціальні якості:

- а) Особа
- б) Людина
- в) Особистість
- г) Індивід

7. Визначте, яке визначення світогляду є найбільш повним:

- а) Світогляд – це сума знань про світ
- б) Світогляд – це форма самосвідомості особистості та суспільства
- в) Світогляд – це здоровий глузд
- г) Світогляд – це інтегративне духовне утворення, що спонукає до практичної дії

8. Визначте методи філософської рефлексії:

- а) Моделювання
- б) Метафізика
- в) Діалектика
- г) Спостереження

9. Західну філософську традицію характеризує:

- а) Відданість традиціям
- б) Афористичний стиль мислення
- в) Раціоналізм
- г) Активність

10. Основним питанням філософії є:

- а) Питання про сенс людського буття
- б) Питання про відношення мислення до буття, духу до природи, ідеального до матеріального
- в) Проблема загальної структури світу

11. Яка із філософських шкіл належить до античних?

- а) Сенсуалізм
- б) Епікурейці
- в) Екзистенціалізм
- г) Стоїцизм

12. Який із діалогів Платона висвітлює проблеми природознавства?

- а) Закони
- б) Держава
- в) Тімей
- г) Парменід

13. Особливістю патристики є те, що вона:

- а) вперше обґрунтовує пізнавальну активність суб'єкту;
- б) будує універсальні системи християнської теології
- в) захищає християнську теологію від представників античної філософії
- г) формує філософську антропологію

14. Схоластика – це:

- а) остання доба середньовічної філософії;
- б) перша доба Середньовічної філософії;
- в) напрямок сучасної філософії;
- г) перший період розвитку античної філософії;

15. Як називається епоха, що охоплює період XV-XVI століття?

- а) Античність
- б) Епоха Середньовіччя
- в) Епоха Відродження
- г) Просвітництво

16. Філософське мислення доби Відродження прийнято називати:

- а) геліоцентричним
- б) геоцентричним
- в) антропоцентричним
- г) космоцентричним

17. Емпіризм – це:

- а) філософське вчення, яке обґрунтовує розум як основу пізнання
- б) філософське вчення, яке обґрунтовує досвід як основу пізнання
- в) філософське вчення, яке обґрунтовує тотожність розуму і досвіду
- г) філософське вчення, яке обґрунтовує реальне існування універсалій

18. Який з наукових методів Р. Декарт вважав найбільш ефективним?

- а) дедукція
- б) індукція
- в) імплікація
- г) експеримент

19. Німецькій філософії XIX ст. належать твори:

- а) Новий органон
- б) Сутність християнства
- в) феноменологія Духу
- г) Про суспільну угоду

20. Метод, що розробив Гегель:

- а) індукція
- б) дедукція
- в) діалектика
- г) еклектика

21. Якого періоду немає в розвитку філософії в Україні?

- а) Княжа доба
- б) доба Середньовіччя
- в) доба козащини
- г) доба романтизму

22. Центральним моментом онтології Києво-Могилянської академії було вчення про:

- а) субстанцію
- б) форму
- в) матерію
- г) простір і час

23. Що означає термін «класична» у визначенні відповідного періоду української філософії?

- а) наслідування західних традицій
- б) період зрілості української філософської думки
- в) сучасна філософія
- г) початок української філософії

24. Що становить сутність «філософії серця» П.Юркевича?

- а) філософія отожднюється з медициною, фізіологією, хімією
- б) серце – основа неповторності й унікальності людської особистості
- в) відповідає на питання про роль розуму
- г) продовження схоластичної традиції у філософії

25. Що таке новітня українська філософія?

- а) філософія України, що складається в наші дні
- б) філософія кін.19 – 21 ст.
- в) період в укр. філософії, який відповідає європейській філософії Нового часу
- г) термін не досліджено

26. Якою була офіційна філософська доктрина в СРСР?

- а) ідеалізм

- б) шовінізм
- в) сепаратизм
- г) марксизм-ленінізм

27. Кого вважають засновником позитивізму?

- а) Е.Маха
- б) Р.Авенаріуса
- в) О.Конта
- г) І.Канта

28. Який з наведених висловів є правильним?

- а) Вихідною позицією «критичного раціоналізму» К. Поппера є емпіризм
- б) Вихідною позицією «критичного раціоналізму» К. Поппера є раціоналізм
- в) Вихідною позицією «критичного раціоналізму» К. Поппера є критика
- г) Вихідною позицією «критичного раціоналізму» К. Поппера є позитивне мислення

29. Ірраціоналістичні філософські концепції беруть за первинну реальність:

- а) світ, буття
- б) дух, природу
- в) життя, існування людини
- г) Бога

30. Яке із наведених нижче питань не є характерним для екзистенціалізму?

- а) Для чого живе людина?
- б) Яке місце людина має в світі?
- в) Що є першоосновою буття?
- г) Яким чином людина має обирати свій життєвий шлях?

31. Яка з перелічених нижче назв філософського вчення про буття світу є правильною?

- а) антропологія
- б) онтологія
- в) гносеологія
- г) філософія природи

32. Яка з основних течій у філософії буття висунула тезу про неможливість адекватного відтворення світу у людській свідомості?

- а) марксизм
- б) томізм
- в) об'єктивний ідеалізм
- г) суб'єктивний ідеалізм

33. Об'єктивно реальне буття світу в часі просторі русі, детерміноване і пізнаване людиною, це:

- а) матерія
- б) мегасвіт
- в) соціальний світ
- г) органічний світ

34. Незмінна першооснова всього сущого це:

- а) матерія
- б) природа
- в) субстанція
- г) першоджерело

35. Концепція детермінізму буття ґрунтується на:

- а) принципах причинності та закономірності;
- б) на принципі гармонії;
- в) на принципі матеріальності та діяльності;
- г) принципі totoжності мислення та буття.

36. До світоглядних проблем існування людини в світі підійшли філософи:

- а) Бердяєв
- б) Камю
- в) Декарт
- г) Гольбах

37. Людська духовність сформувалась у:

- а) процесі еволюції
- б) процесі розвитку історії
- в) процесі антропосоціогенезу на основі суспільної праці й спілкування індивідів
- г) процесі розвитку суспільства

38. В бутті людини можна виділити такі сфери:

- а) тілесність, свідомість, соціальність
- б) тілесність, свідомість, духовність
- в) тілесність, свідомість, соціальність, духовність
- г) тілесність, свідомість

39. Виділіть пари філософів, які з різних світоглядних позицій підходили до розуміння природи свідомості.

- а) Арістотель-Платон
- б) Гегель-Маркс
- в) Фейєрбах-Ніцше
- г) Спіноза-Фрейд

40. Суспільна свідомість – це:

- а) специфічна духовна система, що виражає функціонування духовного життя суспільства
- б) сукупна свідомість суб'єктів, що формується етнічними, класовими, релігійними групами
- в) сукупність індивідуальних свідомостей членів суспільства

41. Рушійною силою пізнання є:

- а) Практика
- б) Активність суб'єкта
- в) Суперечність знання і незнання

42. До гносеологічних позицій пізнання відноситься:

- а) агностицизм
- б) скептицизм
- в) сенсуалізм
- г) догматизм

43. Яка здатність відіграє визначальну роль в процесі пізнання для емпіризму?

- а) смак
- б) інтуїція
- в) розум
- г) відчуття

44. До форм мислення не відносяться:

- а) поняття
- б) судження
- в) проблема
- г) умовивід

45. У філософії існують такі основні підходи до проблеми розуміння істини:

- а) онтологічний
- б) гносеологічний
- в) антропологічний
- г) феноменологічний

46. Основними критеріями істини є:

- а) Формально-логічна несуперечність системи знань
- б) Правильність
- в) Зовнішнє узгодження з об'єктом
- г) практика

47. Що не є об'єктом науки:

- а) природа
- б) техніка
- в) мораль
- г) людина

48. Наука і філософія відрізняються за:

- а) відсутністю чуттєвої конкретності
- б) індиферентністю до людських інтересів
- в) логічною обґрунтованістю положень
- г) теоретичним характером досліджень
- г) світоосаяжністю.

49. До загальнонаукових методів пізнання відносять:

- а) аналіз і синтез
- б) індукція і дедукція
- в) моделювання
- г) експеримент

50. Основні методи пізнання за Р.Декартом:

- а) спостереження
- б) дедукція
- в) умовивід
- г) абстрагування

51. Чим стає гіпотеза, яка перевірена й доведена?

- а) хибним знанням
- б) науковою теорією
- в) істиною
- г) законом

52. Засновником емпіричної концепції пізнання є:

- а) Ф.Бекон
- б) Р.Декарт
- в) І.Кант
- г) К.Маркс

53. Хто з перелічених нижче філософів вперше запропонував термін «діалектика»?

- а) Конфуцій
- б) Лао Цзи
- в) Піфагор
- г) Геракліт

54. Діалектичний метод пізнання належить до наступної групи методів:

- а) загальнонаукові
- б) прикладні
- в) галузеві
- г) філософські

55. До якого методу логічною підставою виступає аксіома: «Все, що стверджується або заперечується відносно всього класу предметів, стверджується або заперечується і відносно кожного предмета цього класу»?

- а) індукція
- б) дедукція
- в) аналіз
- г) синтез

56. Це неправильно, що:

- а) аналіз і синтез діалектично не суперечливі
- б) аналіз виконує попереднє розчленування предмета на складові частини
- в) синтез об'єднує різноманітне, з'єднує в єдине
- г) аналіз і синтез органічно взаємопов'язані і взаємообумовлюють один одного

57. Спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти – це:

- а) логіка
- б) аксіома
- в) ідеалізація
- г) матеріалізація

58. Що досліджує наукове пізнання?

- а) науково-теоретичний спосіб освоєння людиною світу
- б) принципову спроможність людини пізнати світ
- в) процес цілеспрямованого відтворення людиною дійсності в абстрактних образах
- г) чуттєвий досвід

59. Які основні функції здійснює метод вимірювання?

- а) фіксація якісних характеристик об'єкта
- б) фіксація кількісних характеристик об'єкта
- в) класифікація та порівняння результатів
- г) абсолютизація кількісних показників

60. Якою є роль філософії щодо науки, наукового пошуку?

- а) скеровує вибір загальних пізнавальних засобів вченого
- б) формує погляд вченого на предмет дослідження
- в) формує світоглядні та ціннісні орієнтири вченого
- г) створює методологічну програму наукового дослідження

61. Як пов'язані емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання?

- а) емпіричний рівень визначає теоретичний
- б) теоретичний рівень визначає емпіричний
- в) не пов'язані, кожен рівень існує незалежно від іншого
- г) теоретичне знання не можливе без емпіричного

62. Вкажіть емпіричні методи пізнання:

- а) спостереження
- б) абстрагування
- в) експеримент
- г) гіпотетико-дедуктивний

63. Окремо взятий представник людського роду, якому властиві неповторні природні і соціальні якості, це:

- а) особа
- б) людина
- в) особистість
- г) індивід

64. Вимоги які ставляться суспільством до особистості називаються:

- а) соціальними нормами
- б) установками
- в) законами
- г) упередженнями

65. Активну життєву позицію людини характеризує поняття:

- а) конформізму
- б) активізму
- в) нонконформізму
- г) песимізм

СПИСОК ОСНОВНОЇ І ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К.: Генеза. – 1996. – 317 с.
2. Горьський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. – 285с.
3. Кульчинський О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен–Львів, 1995. – 164 с.
4. Причепій Є.М. Філософія : підручник – 3-тє вид., стер. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.
5. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навчальний посібник. – К., 1996.
6. Філософія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1991. – 456 с.
7. Філософія: Навчальний посібник. / за ред. І.Ф.Надольного. – К., 1997.
8. Філософія. Підручник. / за ред. Заїченка Г.А. – К.; Вища школа, 1995. – 455с.
9. Чекаль Л.А., Черній А.М. Філософський практикум: Навчально-методичний посібник. – К.: Аграрна Наука, 1998. – 200 с.

Додаткова

1. Історія філософії України. Підручник. / М.Ф.Тарасенко, М.Ю. Русин І.В.Бичко та ін – К., 1994.
2. Історія філософії України. Хрестоматія: Навчальний посібник. / Упорядники: М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин І.В.Бичко та ін. – К., 1993.
3. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен–Львів, 1995.
7. Людина і довкілля: у 2 кн. / Упорядн., автор вступних розділів, біогр. Довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К., 1995.
9. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вузів. – К., 1995.
12. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. – К., 2001.
13. Філософія: Підручник / Керів. авторського колективу І.В.Бичко. – К., 2001.
15. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абсолют — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютот розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абстракція — мислене відокремлення окремих властивостей предметів і перетворення їх у самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість і т. п.). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

Агностицизм — напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей (Д.Юм, І.Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ як він нам даний і світ сам по собі. Перший пізнавальний, другий принципово недосяжний. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аксіологія — вчення про цінності. Окрема філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне та ін.

Алогізм — непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива — вибір між двома суперечливими можливостями.

Аморалізм — нігілістичне ставлення до моральних норм.

Аналіз — метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія — напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Антиномія — суперечність між двома твердженнями, в основі якої лежать не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Антиномії зустрічаються у філософії (Кант) і математиці. Поняття антиномії близьке до апорії.

Антитеза — твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антропогенез — процес формування людини, переходу від тварини до розумної істоти.

Антропологізм — філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог і т. ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська — філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм — світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром і метою всіх подій у всесвіті.

Апорія — суперечність у міркуванні, корені якої лежать за рамками логіки. Історично апорії відкрив Зенон з Елеї (апорії руху, простору і часу). Поняття апорії близьке за змістом до антиномії.

Апріорі — ідеї чи форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні в свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції природжених ідей. Протилежним до апріорі є поняття апостеріорі.

Апостеріорі — знання, набуте в процесі досвіду.

Безкінечне — протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з кінечним і складається з кінечного.

Братські школи — навчальні заклади в Україні XVI-XVIII ст. Почали створюватись у 80-х роках XVI ст. на кошти міщан, а тому набули назви братських. Першою з'явилась Львівська братська школа (1586 р.). Згодом аналогічні школи виникли у Рогатині, Перемишлі, Вінниці, Немирові, Кременці, Кам'янець-Подільському, Києві (1615 р.) тощо. Головна увага братських шкіл була спрямована на вивчення рідної мови, пізніше грецької й латинської мов. Братські школи були важливими осередками формування національної свідомості, засобами боротьби за національну незалежність.

Буття — 1) найбільш загальна визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, ми констатуємо її буття; 2) найбільш загальна властивість всього сущого (і матеріальні речі та ідеї і цінності мають буття й об'єднуються нами в єдиний наш світ); 3) буття як об'єктивне існування на протизагу фантому, ілюзій.

Верифікація — у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Вона полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти прийшли до висновку, що релігійні та філософські твердження, на відміну від наукових, не підлягають верифікації. Поппер розвинув принцип верифікації до фальсифікації.

Відчуження — термін, який широко вживався в німецькій класичній філософії (Й.Фіхте, Гегель, Л.Феєрбах) і марксизмі для характеристики суперечності (напруги, ворожості) у відношенні суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні відчуження — це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю.

Волюнтаризм — течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональний, тобто несвідомий первень. Найбільш відомі представники — А.Шопенгауер, Ф.Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

Вульгарний матеріалізм — течія в матеріалізмі XVIII-XIX ст. (Кабаніс, Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Характер мислення вони визначали залежно від клімату, їжі та ін.

Генетичний метод — метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Герменевтика — один з філософських методів, який широко застосовується в гуманітарних науках. Суть герменевтики полягає в тлумаченні, розумінні феноменів культури. Якщо в астрономії приналежність вченого до тієї чи іншої культури (китайської, індійської, європейської) не впливає на істину, то в гуманістиці інтерпретація виходить завжди з певної культури. Тут суб'єктом принципово ігнорувати не можна. Головні проблеми герменевтики – залежність інтерпретації певного феномену від контексту культури, в якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гіпотеза — припущення, недоведення твердження. В науці – здогадка, яка вимагає фактичних підтверджень. Поппер усі наукові твердження називає гіпотезами, оскільки в процесі розвитку науки вони будуть замінені іншими гіпотезами.

Гносеологія — теорія пізнання, одна з основних філософських дисциплін (поряд з онтологією), яка досліджує закономірності процесу пізнання. Особливого розвитку набула у філософії Нового часу (див. емпіризм і раціоналізм). Центральні проблеми – істина, суб'єкт і об'єкт, емпіричне і раціональне пізнання.

Гуманізм — 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування світської культури, незалежної від релігії; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей» і «природних прав». Гуманізм долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Дедукція і індукція — два протилежні методи пізнання, в основі яких лежить рух думки від загального до одиничного (дедукція) і від одиничного до загального (індукція).

Дейзм — філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопопштовх і надалі не втручається в хід справ. Був поширений у XVII-XVIII.

Детермінізм — пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип детермінізму посідає провідне становище в науці і матеріалістичній філософії.

Діалектика — один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого лежить взаємодія (боротьба)

протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс). Основні ідеї діалектики за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм — термін, яким позначалась філософія К.Маркса, що поєднувала матеріалізм і діалектику.

Досвід — сукупність переживань людини. Можна виділити зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого — саморефлексія, роздуми.

Дослід — те ж, що й експеримент.

Дуалізм — світогляд, який основоположними вважає два рівноправних і протилежних начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух — ідеальний первень (принцип) на противагу природі як матеріальному первню. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух — настанова на всезагальне — моральні, релігійні і правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Екзистенціалізм — філософська течія Заходу, основною проблемою якої є існування (екзистенція) людини, яка трактується як суб'єктивно-неповторний і недосяжний для розуму (ірраціональний) потік переживань.

Еклектика — поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Еклектика свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б пододала ці суперечності.

Елемент і система. Елемент — прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Система — сукупність елементів, між якими існує взаємозв'язок. Взаємозв'язок елементів називається структурою. В сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходить багатоканальний системний або системно-структурний метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

Еманація — у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Емпіризм — 1) течія в гносеології, яка вважає чуттєвий досвід головним джерелом знання і критерієм істини. Емпірики применшують роль розуму в пізнанні; 2) напрям у філософії Нового часу (Ф.Бекон, Дж.Локк, Д.Юм), прибічники якого орієнтувались на чуттєвий досвід.

Епістемологія — те ж, що і теорія пізнання або гносеологія. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Закон — об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Заперечення — протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза «Ця подія — випадкова»; антитеза «Ця подія — не випадкова».

Заперечення заперечення — один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез), знімає протилежності тези і антитези. (Ця подія і випадкова і не випадкова.)

Зміст і форма — категорії філософії; зміст — те, що підлягає «формуванню», це — елементи (складові) певної системи, форма — структура, принципи організації змісту. В процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це — **формалізація**. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це — **інтерпретація**.

Ідеал — взірць досконалості, який виступає орієнтиром діяльності людини.

Ідеалізація — один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, точка, абсолютно чорне тіло і т. ін.

Ідеалізм — напрям у філософії, який первинним, вважає ідеальний червень — Бога, дух, розум і т. ін. Згідно з ідеалізмом духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють **об'єктивний** (Платон, Гегель) і **суб'єктивний** (Берклі, Мах) ідеалізми.

Ідеальне — протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; Ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Ідеологія — сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце в світі, на хід історії і т. ін. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Іманентне і трансцендентне — протилежні за змістом поняття в кантівській філософській традиції, які характеризують спосіб буття досліджуваного предмета чи явища стосовно свідомості. Іманентне — це внутрішньо включене в свідомість, скажімо, сприймання, пригадування, існують тільки у свідомості. Трансцендентне — те, що існує поза свідомістю, наприклад, річ у собі, Бог.

Індукція — логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтеграція і диференціація — два протилежні моменти розвитку. Інтеграція полягає в поєднанні розрізненого в ціле, а диференціація — розрізнення однорідного, наприклад, спеціалізація органів.

Інтенція — спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні – будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки і т. ін.

Інтерсуб'єктивний — такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтуїтивізм — течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А.Шопенгауер, А.Бергсон).

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт) джерелом пізнання інтуїція почуття.

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. також **конвенціоналізм і прагматизм**). Гегель вважав, що істина — це система знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини. Див. також критерій істини.

Історизм — принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. Історизм почав активно пробиватися в науку після Ч.Дарвіна.

Історичний матеріалізм — соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, згідно з Марксом, визначає основні ступені (формації) історії людства – первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендує на роль єдиної наукової теорії суспільства.

Історичного коловороту теорія — історичні концепції О.Шпенглера, А.Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), розвиток яких іде по циклу – дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Картезіанство — напрям у філософії XVII-XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив – термін, введений Кантом для позначення безумовного морального обов'язку, веління. Категоричний – безумовний, імператив – веління, наказ. Суть категоріального імперативу Кант формулює так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорія — найбільш загальне поняття, форма мислення, в якій відтворюються універсальні властивості речей. Будь-яка річ має якісні і кількісні, просторові і часові, причинні та інші визначення. Аналіз категорій дано в працях Арістотеля, Канта, Гегеля.

Каузальність — те ж, що і причинність.

Кількість — число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За вченням Гегеля, кількість на певному етапі переростає в якість.

Конечне і безкінечне — філософські категорії, які характеризують обмеженість і необмеженість речей і процесів. Конечне – протяжність, яка почалась і закінчилась. Безкінечність – протяжність, кінець якої безперервно відсовується. Конечне і безкінечне діалектичне пов'язані. Конечне містить безкінечність (його можна ділити до безкінечності) і, навпаки, безкінечне складається з кінцевого.

Культура — в широкому розумінні все, що не є природа; сукупність матеріальних і духовних здобутків людства; у вузькому розумінні поняття культури протиставляється поняттю цивілізації. Тут під культурою розуміють неповторні духовні здобутки певного народу – релігію, мову, мистецтво, тоді як під цивілізацією – раціоналізовані витвори – техніку, науку, бюрократію, які легко передаються від народу до народу.

Логіка — наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні закони логіки: 1) закон тотожності; 2) закон несуперечності; 3) закон виключеного третього. Дотримання законів і правил логіки є запорукою істинного мислення.

Логос — у старогрецькій філософії багатозначний термін: світовий розум і закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків виступає як думка і слово Бога.

Матеріалізм — напрям в історичному розвитку філософії, який вважає, що першоосновою всього суцього є матерія, і намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Матеріалізм протистоїть ідеалізму і релігії. Матеріалізм був притаманний старогрецьким філософам (Демокріт), просвітництву XVII-XVIII ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.

Матерія — філософська категорія, потилежа ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям і причинними зв'язками з іншими речами і процесами. В деяких філософських системах матерія як неживе протиставляється живому.

Метафізика — 1) за Арістотелем, вихідна філософська дисципліна про буття (світ, душу, Бога); 2) у Гегеля і Маркса метафізика означає заперечення

діалектики, тобто вчення, яке розглядає речі без розвитку, без боротьби протилежностей і т. ін.

Метафізичний матеріалізм — так у марксистській традиції позначали матеріалізм XVII-XVIII ст., виходячи з того, що йому не властива діалектика Гегеля. Метафізичному матеріалізму марксистки протиставили діалектичний матеріалізм.

Метод — спосіб, знаряддя, алгоритм; послідовність операцій, завдяки яким здійснюється пізнання чи практичне перетворення предмета. Методи бувають спеціальнонаукові, загальнонаукові (аналіз — синтез, індукція — дедукція, моделювання тощо) і філософські (діалектика, феноменологія, герменевтика тощо).

Механіцизм - спрощений підхід до складних, зокрема біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII-XVIII ст.

Мислення — процес відтворення свідомістю дійсності в абстрактних образах (поняттях). Мислення зумовлене практичною діяльністю (воно своєрідно повторює практичні операції з предметом). Закріплюється в мові і функціонує завдяки суспільному життю людини.

Містицизм — релігійно-філософський світогляд, який вчить про можливість осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття власної свідомості з Богом. Характерний для багатьох релігійних культів і для ряду філософських вчень.

Міф (міфологія) — світогляд родового і ранньокласового суспільства, в якому одухотворені і персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. В міфі синтетико злиті зачатки науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. Міф — засіб духовного контролю роду над індивідом.

Мова — спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Моделювання — дослідження об'єктів на їх моделях.

Монада — термін, що вживається на означення єдності, органічної цілості і неподільності. Найпростіша неподільна єдність фізичного і психічного у Д.Бруно. У Г.Ляйбніца абсолютно прості духовні сутності, які лежать в основі всякого буття, духовний атом.

Монізм — світогляд, який пояснює явища світу, виходячи з однієї субстанції, на відміну від дуалізму і плюралізму.

Мораль — система норм, правил, цінностей, ідеалів, поведінку як окремих людей так і соціальних груп у суспільстві; внутрішня мотивація вчинків, поведінки.

Натурфілософія — філософія природи; 1) перший етап у розвитку старогрецької філософії (від Фалеса до софістів); 2) філософське вчення про природу (Ф.Шеллінг); 3) філософська претензія на останнє слово в розумінні і поясненні природи.

Необхідність і випадковість — протилежні філософські категорії, якими означають форми зв'язку між явищами. Необхідне означає внутрішній, суттєвий, закономірний зв'язок. Випадкове — зовнішній, несуттєвий, ймовірний зв'язок. Необхідність і випадковість лежить в основі динамічних і статистичних закономірностей.

Неоплатонізм — містико-ідеалістична течія давньогрецької філософії періоду занепаду античності (III-VI ст.). Поєднував ідеї Платона, стоїків, піфагорійців з містикою Сходу. Представники – Плотін, Порфирій, Прокл.

Неопозитивізм — сучасна форма позитивізму, яка зводить проблематику філософії до аналізу мови науки. Детальніше див. у тексті.

Неотомізм — філософська доктрина католицизму, суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке відроджує і модернізує філософію Т.Аквінського.

Неофрейдизм — напрям у філософії і психології XX ст., який поєднав психоаналіз Фрейда із соціологічними теоріями. Поширився переважно в США. Представники (Е.Фромм, Хорні та ін.) відкидали біологічні і механістичні обмеження концепції Фрейда, доповнюючи її здобутками суспільних наук.

Ніщо — відсутність чого-небудь, небуття. В іудейсько-християнській космології Бог створив світ з нічого. Поняття ніщо відіграє важливу роль в екзистенціалізмі: страх небуття (смерті) породжує сенс буття.

Номіналізм і реалізм — 1) протилежні напрями в середньовічній філософії в трактуванні природи, загальних понять (універсалій). Номіналісти вважали поняття іменами, заперечуючи загальне в речах. Реалісти, навпаки, вважали, що загальне існує в речах і відтворюється в поняттях.

Ноосфера — верхній шар земної кулі, втягнутий у розумну діяльність людини (Вернадський).

Ноумен і феномен — у філософії Канта поняття, які розмежовують те, що доступне пізнанню (феномен), і те, що лежить за можливостями нашого пізнання (ноумен). Ноуменами Кант, зокрема, вважав речі в собі, Бога.

Об'єкт і суб'єкт — вихідні поняття теорії пізнання. Об'єкт — те, що пізнається (природа, суспільство, людина і т. ін.). Суб'єкт — той, хто пізнає, носій активності. Суб'єктом може бути окрема людина, група людей, нація, суспільство в цілому.

Об'єктивний ідеалізм — філософська система, згідно з якою першоосною світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від мене (суб'єкта). Представниками об'єктивного ідеалізму є Платон, Гегель, неотомісти.

Об'єктивність і суб'єктивність — поняття, що характеризують відношення суб'єкта до об'єкта. Якщо суб'єкт нав'язує своє мірило об'єкту, не узгоджене з властивостями об'єкта (протагорівське «людина — мірило всіх речей»), то це позиція суб'єктивізму. Коли ж суб'єкт відтворює об'єкт за його власною мірою (скажімо, вимірює твердість, теплоту об'єкта тощо за певними еталонами), то його позиція є об'єктивною.

Онтологія — вчення про першооснови буття. Онтологія досліджує проблеми субстанції, простору і часу, причинності. Кант заперечив можливість онтології. В XX ст. онтологія поновлена в працях Н.Гартмана та екзистенціалістів.

Панлогізм — риса деяких ідеалістичних філософських вчень (зокрема Гегеля), згідно з якими дійсність розвивається за такими ж логічними закономірностями, що і мислення людини.

Пантеїзм — філософське вчення, згідно з яким Бог і природа тотожні. Бог як носій мислення і активності просякає всі речі природи (М.Кузанський, Дж.Бруно, Б.Спіноза, ФШеллінг).

Патристика — вчення ранніх (II-VII ст.) християнських теологів, отців церкви (Тертуліана, Августина), на яке наклав відбиток платонізм.

Первинні і вторинні якості — згідно з вченням матеріалістів XVII-XVIII ст. (Т.Гоббса, Дж.Локка) протяжність, величина, фігура (первинні якості) притаманні самим речам і можуть бути описані механікою, а колір, звук, смак, запах є суб'єктивними (вторинними) якостями, які не властиві самим речам.

Перипатетики — учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

Підсвідоме — одне з основних понять психоаналізу З.Фрейда, яким означають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках тощо.

Пізнання — процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пізнання пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Плюралізм — 1) філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Г.Ляйбніц); 2) вчення, які визнають множинність істин. Особливо характерний для соціологічних течій Заходу.

Позитивізм — філософія науки, течія, заснована Контом, яка вважала головним завданням філософії дослідження наукового пізнання. Має дотичність до сцієнтизму.

Постулат — вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доказу. Те ж, що і аксіома.

Прагматизм — філософська течія, яка ставить істинність і цінність людського мислення (понять, ідей, вірувань) в залежність від їх практичної ефективності. Виникла і поширилась у США. Представники Ч.Пірс, У.Джеймс, Дж.Дьюї.

Практика — цілеспрямована предметна діяльність людини по перетворенню світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

Причинність (каузальність) — взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, при якому одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність – основний принцип наукового пояснення світу, він протистоїть диву (в релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність причинності, зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду.

Прогрес і регрес – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) і навпаки (регрес).

Просвітництво — ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники – Дж.Локк, Вольтер, Ш.Монтеск'є, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо та ін.

Простір і час — основні ознаки матеріальності речей, форми існування матерії. Простір фіксує протяжність речей і їх порядок розташування, а час – тривалість існування речей (процесів) і їх послідовність. Субстанційна концепція простору і часу (І.Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Г.Ляйбніц, А.Ейнштейн) вважає, що простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір і час взаємопов'язані. Простір визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

Протилежність — поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, при яких вони взаємозумовлюють і взаємо-виключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Психоаналіз — розвинута Фрейдом теорія і метод лікування психічних захворювань (неврозів) на основі проникнення в підсвідомість.

Раціоналізм — 1) течія в теорії пізнання Нового часу, яка на противагу емпіризму вважала розум основним чинником пізнання (Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Ляйбніц); 2) характерна риса філософії Нового часу, яка вважала розум основою світу, життя людини і суспільства. Всупереч раціоналізму ірраціоналізм кінця XIX-початку XX ст. орієнтується на волю, підсвідоме тощо.

Релятивізм — підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом у філософії (софісти, емпіріокритики).

Рефлексія — акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, Я. Пізнання можна досліджувати через результати — зміну наукових ідей, теорій — це об'єктивний метод, а можна через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання — це рефлексія. В цьому розумінні використовується Р.Декартом, Дж.Локком, Е.Гуссерлем.

Розсудок і розум — якісно різні рівні мислительної діяльності. Розсудок судить, міркує, тобто оперує поняттями на основі фактів; розум зводить знання в систему на основі ідей. Сфера розуму — конструювання гіпотез, теорій. Поняття за змістом близькі до емпіричного і теоретичного рівнів пізнання. В історії філософії розрізнення розсудку і розуму зустрічається в М.Кузанського, І.Канта, Гегеля.

Самосвідомість — акт свідомості, в якому вона намагається усвідомити (пізнати) саму себе, подивитись на себе мовби ззовні. Трудність цього процесу полягає в тому, що межа між об'єктом пізнання (свідомістю) і суб'єктом (самосвідомістю) не чітко визначена. Як показали екзистенціалісти, свідомість, що стала об'єктом, фактично перестала бути живою свідомістю.

Свідомість — відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає свідомість як потік актів (сприймання, пригадування, міркування), що спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

Світогляд — певна цілісність найбільш загальних знань, цінностей і практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу. Типами світогляду є міфологія, релігія і філософія. У відповідності з трьома компонентами (знання, цінність, настанови) світогляди бувають раціональними і ірраціональними, оптимістичними і песимістичними, пасивно споглядальними і активними.

Свобода — одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись

обставинами. Свобода – підстава моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає збільшення відповідальності.

Сенсуалізм — напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники – Дж.Локк, Дж.Берклі, Е.Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.

Синтез — метод пізнання який полягає у поєднанні частин у ціле.

Скептицизм — 1) філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів тощо; 2) давньогрецька філософська школа IV-III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Софісти — давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина міра всіх речей). Суб'єктивізували і релятивізували істину. Не гребували різними засобами, щоб збити з пантелику суперника. Звідси негативне значення – софізм, софістика.

Стоїцизм — школи старогрецької філософії епохи еллінізму, в центрі якої стояли етичні проблеми. Стоїки вчили про незворушність, відстороненість від бід і радостей буття. Цей стан вони називали апатією. В буденному значенні стоїк – незворушна, неемоційна людина, яка керується виключно розумом.

Структура — закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Структуралізм — напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Він розглядає структуру як щось вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. Структуралізм мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники К.Леві-Стросс, М.Фуко та ін.

Суб'єкт — у гносеології – той, хто здійснює пізнавальні зусилля.

Суб'єктивний ідеалізм — напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує *сенсуалістичний суб'єктивний* ідеалізм (Дж.Берклі, Д.Юм, Е.Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і *трансцендентальний* суб'єктивний ідеалізм (І.Кант, Й.Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

Субстанція — незмінна першооснова всього суцього. Субстанція, згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу, породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим першопочатком. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога.

Суперечність — в логіці порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Гегеля (в діалектиці) суперечність розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Сутність і явище — категорії філософії, в яких відображаються рівні пізнання дійсності. В категорії явища охоплюється рівень зовнішніх, мінливих, несуттєвих характеристик речей, які дані чуттєвому пізнанню. Сутність відображає внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Ряд філософів твердить, що ми здатні пізнати лише явище (Дж.Берклі, Д.Юм, І.Кант, позитивісти). Діалектики говорять про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика — середньовічне філософування, що розвивалось у численних філософських школах у рамках теології (IX-XVст.). На формування схоластики значний вплив мала філософія Арістотеля. Найбільш відомі представники: П.Абеляр, І.Еріугена, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Дунс Скот. У пізній схоластиці точилася боротьба номіналістів і реалістів.

Сцієнтизм — абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Сцієнтизм знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності і, по суті, розглядає людину як біоробота. Поняття сцієнтизму близьке за змістом до **натуралізму**.

Телеологія — вчення, згідно з яким розвиток, зміни в природі і суспільстві несуть у собі певну мету. І тому відносно них можна ставити питання, не чому (яка причина), а для чого (з якою метою). Якщо стосовно неживого світу такий підхід можливий лише в рамках ідеалізму (тут можна твердити, що будь-яке явище створене надприродною силою з певною метою), то стосовно біологічних істот телеологічний підхід мав деякий сенс і з погляду науки.

Теологія — богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Теорія — ієрархічно розбудована система понять про певну сукупність об'єктів. Теорія включає найбільш загальні ідеї чи принципи, які об'єднують менш загальні поняття. Теорія повинна бути логічно не суперечливою і узгоджуватись з фактами.

Томізм — філософське богословське вчення Т.Аквінського і його послідовників. З кінця XIX ст. трансформоване в неотомізм.

Трансцендентальне — поняття, яким в деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. В свідомості

можна вичленили індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які в кантіанстві і феноменології називаються трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. І.Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми (одиничне – загальне тощо), за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Трансцендентальний ідеалізм — ідеалізм, який досліджує трансцендентальне – категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

Універсалії — загальні родові поняття. Питання про природу універсалій було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

Утилітаризм — етичне вчення, згідно з яким в основі моральних вчинків людини лежить вигода. Засновником утилітаризму є англійський мислитель І.Бентам.

Феномен — 1) у буденній мові – явище, унікальне в своєму роді; 2) у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця – це феномен. І він бере його як самоданість. Для вченого ж це – явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Феноменологія — 1) у філософії Гегеля розвиток формоутворень свідомості (феноменів) на шляху досягнення наукового рівня; 2) вчення Е.Гуссерля, який розробив новий метод дослідження феноменів.

Філософія — світоглядно-теоретичне знання, спрямоване на осмислення універсальності, сутності світу та місце в ньому людини. Формами буття філософських знань є філософська ідея, філософське вчення, філософські школи, течії напрямки. Головний предмет філософії – відношення «людина-світ». Різноманіття філософських питань і проблем знаходять своє вирішення і розгляд у системі структурних підрозділів філософії, зокрема: онтології, гносеології, соціальної філософії, філософські антропології, аксіології тощо. Функції філософії: світоглядна, гносеологічна, загально-методологічна, прогностична, аксіологічна, гуманістична, освітня тощо.

Філософія життя — напрям у т. з. некласичній філософії кінця ХІХ-початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники – Ф.Ніцше, В.Дільтей, А.Бергсон, З.Фрейд.

Філософія історії — філософська дисципліна, яка вивчає найбільш загальні закономірності історичного розвитку людства. Відомі схеми філософії історії Гегеля, К.Маркса, О.Шпенглера та ін. Ці схеми носять дуже загальний

характер і слабо пов'язані з фактичною історією і тому їх не слід розглядати як договорокази до дії.

Філософія права — філософська дисципліна, яка дає обґрунтування права, вивчає його сутність і зв'язок з мораллю і політикою і аналізує різні правові концепції – природного права, історизму, позитивістську та ін.

Формалізація — метод пізнання, який полягає в передачі змісту формальними (знаковими) способами – графіками, формулами, мовою математики, діаграмами і т. ін. Формалізація забезпечує зручне і ефективне використання знання. Протилежним до формалізації виступає інтерпретація (див. зміст і форма).

Цивілізація — в широкому розумінні те ж, що і культура; у вузькому розумінні певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представники філософії життя (О.Шпенглер) під цивілізацією розуміли раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), які легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

Цінність — значимість, яку люди надають речам чи явищам і яка лежить в основі ставлення до них (вибору, надання переваги і т. ін.). Цінність має місце лише в актах оцінки, коли ми вибираємо, вибудовуємо ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували нео-кантіанці (Ріккерт), М.Вебер, М.Шелер та ін.

Частина і ціле — категорії, в яких відображаються єдність і розчленованість речей і явиш. Ціле не є механічною сумою частин, воно породжує нову якість. Однак цілісність не слід розуміти як щось, що існує поза частинами. Категорії «частина» і «ціле» лежать в основі методів аналізу і синтезу.

Якість і кількість — категорії, які характеризують зовнішні буттєві визначеності речей. Якість – сукупність ознак, що вирізняють цю річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними. Кількість – відмінність речей однієї якості (вага, довжина і т. ін.) або міра сукупності речей однієї якості. За Гегелем, якість і кількість пов'язані в такий спосіб, що кількісні зміни на певній межі переростають в якісні. В марксизмі це один із законів діалектики.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Савицька І.М.,
Лаута О.Д.
Гейко С.М.,

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний
посібник